

ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ ΥΠΟ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ

*Η θρησκευτική εκπαίδευση στην Κύπρο και
στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης*

Γιώργος Κατάλιακος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Κύπρος 2014,
Εκδόσεις “Πολιτεία”
(Ανανέωση – Συμμετοχή – Δημοκρατία)
46, Λεωφόρος Μακεδονίτισσης,
Τ.Θ. 24005
1700 Λευκωσία, Κύπρος
www.politeia-cyprus.eu

© 2014, Εκδόσεις Πολιτεία (Ανανέωση – Συμμετοχή – Δημοκρατία)
και Friedrich-Ebert-Stiftung

Στήριξη:

Disclaimer

The views expressed in this publication are not necessarily those of the Friedrich-Ebert-Stiftung or of the organizations for which the author works.

Commercial use of all media published by the Friedrich-Ebert-Stiftung (FES) is not permitted without the written consent of the FES.

Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι εκφράζουν τις επίσημες θέσεις του Friedrich-Ebert-Stiftung.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ολόκληρου, ή μέρους του παρόντος βιβλίου με οποιοδήποτε μέσο, χωρίς τη γραπτή σύμφωνο γνώμη του εκδότη και του συγγραφέα.

Σχεδιασμός Εξωφύλλου: Μάριος Τζιακούρης, Mediazone

Εκτύπωση και δέσιμο: Lithographica R.P.M, Στρόβολος

ISBN: 978-9963-2064-0-7

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	1
Πρώτη Ενότητα: Ελευθερίες υπό διαπραγμάτευση	3
<i>Κυπριακή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 2003: Μια εισαγωγή</i>	3
Το δικαίωμα στην απαλλαγή ως έκφραση ελευθερίας: <i>Δυσχέρειες και αποκλίσεις</i>	7
Φιλελεύθερες αναγνώσεις της έννοιας ‘αρνητική ελευθερία’: <i>Θεωρία και κατανόηση</i>	12
Δικαίωμα και νόμος στην φιλοσοφία του Thomas Hobbes. <i>Μεταξύ ελευθερίας και αναγκαιότητας</i> :.....	17
Το ελεύθερο άτομο στον John Stuart Mill:.....	21
Τα θρησκευτικά σε εξέλιξη:.....	27
<i>Εν κατακλείδι</i> :.....	35
Δεύτερη Ενότητα: Θρησκευτική ελευθερία στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	39
<i>Ο ρόλος της θρησκείας στην Ευρώπη</i> :.....	39

<i>Εκκοσμίκευση στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης:</i>	42
<i>Ο ρόλος και ο χαρακτήρας της θρησκείας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης:</i>	46
<i>Θρησκευτική εκπαίδευση:</i>	51
<i>Επικρατούντα μοντέλα θρησκευτικής Εκπαίδευσης στην Ευρώπη:</i>	52
<i>Ομολογιακή Θρησκευτική Εκπαίδευση:</i>	52
<i>Μη ομολογιακή θρησκευτική εκπαίδευση:</i>	54
<i>Ανυπαρξία Θρησκευτικής εκπαίδευσης:</i>	56
Επίλογος	69
Βιβλιογραφία	74

Εισαγωγή

Η θρησκεία και η θρησκευτική πίστη εν γένει αποτελούν μια σημαντική μα και ευαίσθητη πτυχή της ανθρώπινης ζωής. Το πέρασμα από την εποχή της θεοκρατίας στην εποχή της φιλελευθερίας, αυτό που κοινώς καλούμε ως εκκοσμίκευση, μας υποχρεώνει να αξιολογήσουμε μια σειρά από ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα που συνδιαμορφώνουν το συνταγματικό κώδικα των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ο κάθε πολίτης έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας σύμφωνα με την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ο βαθμός, ωστόσο, που αυτό το δικαίωμα γίνεται επί της ουσίας σεβαστό εντός του σχολικού χώρου, είναι ένα θέμα που θα μας απασχολήσει.

Στο παρόν κείμενο, περιορίζομαι να ασχοληθώ με το δικαίωμα στην απαλλαγή των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών στα σχολεία, λαμβάνοντας υπόψη την πρόσφατη κατάσταση όπως αυτή διαμορφώνεται στην Κύπρο, μελετώντας στη συνέχεια τον χαρακτήρα που λαμβάνει η θρησκευτική εκπαίδευση στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το δικαίωμα στην απαλλαγή, θέμα με το οποίο καταπιάνομαι στη πρώτη ενότητα, αποκτά μια ιδιαίτερη σημασία με την έννοια ότι ο μαθητής ζητά να εξαιρεθεί από την τάξη λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων τις οποίες υποχρεούται να αποκαλύψει, κάτι που όπως διαφαίνεται αποτελεί ξεκάθαρη παραβίαση των προσωπικών του δεδομένων. Για να διαφωτιστούμε περαιτέρω σχετικά με την έννοια 'αρνητική ελευθερία', ανατρέχουμε στους θεμελιωτές του μοντέρνου φιλελεύθερου κράτους Thomas Hobbes και John Stuart Mill. Η συνομιλία των δύο φιλοσόφων, αν και εικονική, αποβαίνει ιδιαίτερος κατατοπιστική σε σχέση με το ζήτημα 'αρνητική ελευθερία', ένα θέμα που χαρακτηρίζει την παράδοση της φιλελεύθερης σκέψης από τον 16^ο αιώνα μέχρι σήμερα.

Ακολουθεί μια κριτική προσέγγιση στο βιβλίο «Θέματα Χριστιανικής Ηθικής» το οποίο διδάσκεται στους μαθητές της 3^{ης} Λυκείου. Η διατύπωση του Χριστιανικού Λόγου με τρόπο που να αγγίζει υπαρξιακά προβλήματα του σημερινού ανθρώπου, καθώς και ευαίσθητες πτυχές της κοινωνικής του ζωής, μετατρέπει την διδασκαλία των θρησκευτικών από μάθημα Χριστιανικής κατήχησης, σε μάθημα διδασκαλίας οικουμενικών αξιών, διατηρώντας ταυτόχρονα τον Χριστιανικό του προσανατολισμό. Η εξέλιξη αυτή ανιχνεύεται μέσα από ζητήματα για τα οποία γίνεται λόγος στο αναφερόμενο βιβλίο.

Η θρησκευτική εκπαίδευση που ακολουθείται στα σχολεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι το θέμα με το οποίο ασχολούμαι στη δεύτερη ενότητα. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια γίνεται μια παρουσίαση των κύριων μοντέλων διδασκαλίας που ακολουθούνται σε κάθε χώρα εστιάζοντας ενδεικτικά στις χώρες εκείνες που ανήκουν στις κύριες κατηγορίες τις οποίες στοιχειοθετήσαμε προηγουμένως. Ακολούθως, προβαίνουμε στην παράθεση κάποιων συμπερασμάτων, χρήσιμων όσον αφορά το μέλλον της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην Κύπρο.

Πρώτη Ενότητα

Ελευθερίες υπό διαπραγμάτευση

Η ελευθερία ως δικαίωμα και η απαλλαγή των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών. Φιλελεύθερες προσεγγίσεις στην έννοια 'ελευθερία': Αρνητική-Θετική Ελευθερία. Περιεχομενικές προσεγγίσεις

Κυπριακή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 2003: Μια εισαγωγή

Η διδασκαλία ή όχι του μαθήματος των θρησκευτικών στα παιδιά της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης, καθώς και ο χαρακτήρας του, είναι ένα ζήτημα που διαρκώς προκαλεί εντάσεις στην κυπριακή κοινωνία. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που άρχισε το 2003 έθεσε ως στόχο την δημιουργία του κυπριακού 'δημοκρατικού σχολείου', ένα πρότυπο που, όπως αναφέρεται, φιλοδοξεί να καθιερώσει τις δημοκρατικές αξίες και ιδανικά μιας χώρας με πολυπολιτισμικό χαρακτήρα, που αποδέχεται τη διαφορετικότητα ως μέρος του όλου χωρίς μεμψιμοιρίες και μονολιθικές λογικές.¹ Στην έκθεση της Επιτροπής Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης (EEM) με τίτλο «Δημοκρατική

¹ Έκθεση της Επιτροπής για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (2004): «Δημοκρατική και ανθρώπινη παιδεία στην Ευρωκυπριακή Πολιτεία», σελ. 16. Περίληψη της έκθεσης διατίθεται στην ιστοσελίδα

<http://www.paideia.org.cy/upload/manifesto.pdf>

Το πλήρες κείμενο βρίσκεται αναρτημένο στο http://www.paideia.org.cy/upload/ekthesi_epitropis.pdf

και Ανθρώπινη Παιδεία στην Ευρωκυπριακή Πολιτεία», γίνεται εμφανής η προσπάθεια εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού συστήματος στον βαθμό που αυτό να συμπλέει με τις αρχές και της αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η προώθηση διαπολιτισμικής εκπαίδευσης υποδηλώνει 'την αποδοχή του άλλου' ως διαφορετικής προσωπικότητας που προέρχεται από άλλη χώρα, μιλά άλλη γλώσσα, πιστεύει σε άλλο Θεό. Αυτή η 'αποδοχή του άλλου', σύμφωνα με την φιλοσοφία που ενστερνίζεται η EEM, δεν αποτελεί μέρος μιας διαδικασίας προσηλυτισμού αυτού που παραμένει εθνικά ορφανός, αλλά σεβασμού των προσωπικών του ιδιαιτεροτήτων στα πλαίσια της καταπολέμησης των φυλετικών διακρίσεων και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Στην πρόσφατη έκθεση του κράτους που αφορά στις σχέσεις μεταξύ των δημοσίων αρχών στα διάφορα επίπεδα της διακυβέρνησης, ο Νίκος Τριμικλιιώτης διαπιστώνει την αδυναμία εφαρμογής των πρακτικών μέτρων τα οποία εισηγείται η EEM και που έχει εγκρίνει το υπουργικό συμβούλιο, πράγμα που καθιστά την πορεία μετασχηματισμού του κυπριακού εκπαιδευτικού συστήματος δυσχερή και βραδυκίνητη.² Αυτό οφείλεται κυρίως στην πλειάδα των φορέων εξουσίας (κόμματα, εκκλησία, εκπαιδευτικοί φορείς, κρατικοί αξιωματούχοι, υπουργοί) που εμπλέκονται στο

²Στην έκθεση αναφέρεται πως παρόλο που η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση προνοεί την ενσωμάτωση των ξένων μαθητών «στο δημοκρατικό σχολείο» τα μέτρα που λαμβάνονται είναι εν μέρει ελλειμματικά αφού αντιμετωπίζουν «...μόνο τα γλωσσικά προβλήματα των αλλοδαπών και αλλόγλωσσων μαθητών.»

Έκθεση χώρας 1 2012: Συνδέσεις μεταξύ των δημοσίων αρχών στα διάφορα επίπεδα της διακυβέρνησης, στην εφαρμογή της διαφορετικότητας και στην καταπολέμηση των διακρίσεων, Κύπρος, Νίκος Τριμικλιιώτης, 15 Ιουνίου 2012, σελ. 18-19.

γίνεσθαι της μεταρρύθμισης και στην αδυναμία χάραξης κοινής πολιτικής που να αφορά το μέλλον της παιδείας. Η πολιτική σκοπιμότητα, το συμφέρον και οι επιταγές των προεκλογικών προγραμμάτων των πολιτικών κομμάτων προκαλούν ρήξεις και ασυνέχεια στην πορεία προς τα εμπρός της κυπριακής παιδείας. Παρακολουθώντας, κανείς, την εξέλιξη των γεγονότων από το 2003 μέχρι σήμερα, διαπιστώνει ότι ο στρατηγικός σχεδιασμός για την υλοποίηση των μεταρρυθμιστικών μέτρων διαμορφώνεται έτσι που να συνάδει με τις βλέψεις του πολιτικού κόμματος που βρίσκεται στην εξουσία.³

Το κλίμα κομματικής πόλωσης και επιμονής σε πατροπαράδοτους κώδικες αξιών, ο ρόλος της 'εθναρχίας' όσον αφορά ζητήματα λήψης αποφάσεων σε συνδυασμό με τις γραμμές πλεύσης των κομμάτων που νέμονται την εξουσία, μετατρέπουν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση σε μια 'άσκηση πολιτικής με άλλα μέσα', κατά την οποία οι προσδοκώμενοι στόχοι για αλλαγή καταλήγουν αντικείμενα συνεχούς διαμάχης. Στο όλο κλίμα έρχεται να προστεθεί και η συντηρητική στάση κύκλων του Υπουργείου Παιδείας μπροστά σε μια επικείμενη εκπαιδευτική αλλαγή, καθώς και ο καίριος ρόλος που διαδραματίζουν οι σύνδεσμοι εκπαιδευτικών και γονέων στην λήψη και εφαρμογή αποφάσεων.

Η αισιόδοξη προοπτική που ανοίχθηκε με την εισαγωγή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης επισκιάζεται από μια σειρά παραγόντων που έχουν να κάνουν με την πολιτική πτυχή της

³Για μια επαρκή εξιστόρηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης από το 2003 μέχρι 2009 βλ. Περσιάνης Π.Κ., *Τα πολιτικά της εκπαίδευσης στην Κύπρο κατά τους τελευταίους δύο αιώνες*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Λευκωσίας 2010, σελ.100-112.

διαχείρισης του υπό συζήτηση σχεδίου. Το γεγονός αυτό αφήνει λίγα περιθώρια για συζήτηση και πρόοδο σε 'ζητήματα εκπαιδευτικής προτεραιότητας' όπως 1) η αναμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων, 2) η επαρκής επιμόρφωση των εκπαιδευτικών που θα τα εφαρμόσουν αλλά και 3) το δικαίωμα του παιδιού στην ελευθερία της σκέψης της συνείδησης και της θρησκείας.⁴ Αυτά τα ζητήματα θεωρούνται αλληλένδετα μεταξύ τους, απόρροια μιας φιλοσοφίας που προωθεί την καλλιέργεια διαπολιτισμικής κουλτούρας, έτσι που να διαμορφώσει το σχολείο «...του μέλλοντος όχι σε σχολείο της αγοράς, αλλά σε δημοκρατικό σχολείο της αγοράς του δήμου.»⁵

⁴Σε σχέση με την αναμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση το νέο πρόγραμμα σπουδών εισήχθηκε εν μέρει το 2011 και βρίσκεται ακόμη στο στάδιο της υλοποίησης ενώ στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση το σχέδιο αναμόρφωσης βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο και παρακολουθείται από διορισμένη ομάδα εμπειρογνομώνων.

Στο επίπεδο της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών το Κυπριακό Παιδαγωγικό Ινστιτούτο παρέχει προγράμματα κατάρτισης στους εκπαιδευτικούς τα οποία θα διαρκέσουν μέχρι το 2015. Το πρόγραμμα αποσκοπεί στην ενδυνάμωση των εκπαιδευτικών σε ζητήματα καταπολέμησης της ανισότητας και των διακρίσεων.

Το δικαίωμα του παιδιού στην ελευθερία της σκέψης της συνείδησης και της θρησκείας διασφαλίζεται από τις διατάξεις που περιέχονται στην *Σύμβαση για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών* παρ. 9 και στην *Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού* άρθρο 14. Για τις συγκεκριμένες διατάξεις και τον τρόπο που αυτές κατοχυρώνονται το κείμενο ασχολείται στην συνέχεια.

Για περισσότερα βλέπε: Τριμικλινώτης, Ιούνιος 2012.

⁵*Εκθεση της Επιτροπής για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*

Παρακάτω, το κείμενο ασχολείται με ζητήματα που εμπíπτουν στην τρίτη σφαίρα ‘ζητημάτων εκπαιδευτικής προτεραιότητας’, δηλαδή στην ελευθερία του παιδιού να θρησκευεί ή όχι με βάση την δική του ιδιαίτερη πολιτισμική προέλευση και προτίμηση. Πιο συγκεκριμένα, το ζήτημα της απαλλαγής των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών είναι θέμα που έρχεται και επανέρχεται στην επικαιρότητα, προβληματίζει και αναδεικνύεται αυτομάτως σε πολιτικό προκαλώντας ‘ίντριγκες και πάθη’ μεταξύ αντίπαλων ιδεολογικών στρατοπέδων.

Το δικαίωμα στην απαλλαγή ως έκφραση ελευθερίας: *Δυσχέρειες και αποκλίσεις*

Στην έκθεση της Επιτροπής Διοικήσεως του 2010 με θέμα την διαδικασία απαλλαγής των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών στα σχολεία της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης, γίνεται λόγος για το αναφαίρετο δικαίωμα που δίνεται σε κάθε άνθρωπο να πρεσβεύει συγκεκριμένη θρησκεία ή δόγμα και να εκδηλώνει ελεύθερα τις θρησκευτικές του ελευθερίες.⁶ Αφορμή για την έκθεση στάθηκε μια καταγγελία που έγινε στο Υπουργείο Παιδείας σχετικά με την μεταχείριση ενός παιδιού που ζήτησε απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών γιατί ήταν μάρτυρας του Ιεχωβά. Ενώ το αίτημα του παιδιού έγινε δεκτό από την διευθύντρια μέσης εκπαίδευσης, η διευθύντρια του συγκεκριμένου σχολείου

(2004), πλήρης έκθεση: σελ.19, (βλέπε παραπομπή 1)

⁶ Έκθεση της Αρχής κατά του ρατσισμού και των διακρίσεων (Άρθρο 12Ν 42(1)/2004) *Η διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών στα σχολεία Δημοτικής και Μέσης εκπαίδευσης*, Λευκωσία 7 Οκτ. 2010.

αρνήθηκε να κάνει πράξη την απόφαση αναγκάζοντας το παιδί είτε να παρακολουθεί αναγκαστικά το μάθημα των θρησκευτικών, είτε να βρίσκεται μόνο του στην αυλή χωρίς επιτήρηση. Ζητήθηκε, μάλιστα, από τους γονείς του παιδιού να υπογράψουν υπεύθυνη δήλωση με την οποία απαλλάσσουν το σχολείο από οποιαδήποτε ευθύνη στην περίπτωση που κάτι συνέβαινε στο παιδί ενόσω βρισκόταν μόνο του στην αυλή. Το περιστατικό καταγγέλθηκε στις 20 Οκτωβρίου 2009 και διευθετήθηκε, μετά από καθυστερήσεις και κωλυσιεργία από μέρους της διεύθυνσης του σχολείου και του επιτρόπου μέσης εκπαίδευσης, στις 26 Απριλίου του ίδιου έτους⁷.

Το δικαίωμα στην απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών κατοχυρώνει συνταγματικά ένα χώρο συνειδησιακής ελευθερίας για παιδιά που δεν είναι χριστιανοί και για παιδιά που επισήμως είναι δηλωμένα ως χριστιανοί,

⁷Το πιο πρόσφατο περιστατικό που καταγγέλθηκε στην Επίτροπο Διοικήσεως αφορά δεκαπεντάχρονη μαθήτρια η οποία παρόλο που πήρε απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών επειδή είναι Μάρτυρας του Ιεχωβά, εντούτοις κινδυνεύει να μείνει στην ίδια τάξη λόγω αδικαιολόγητων απουσιών. Ο λόγος γιατί ο Διευθυντής του σχολείου έκρινε ότι η μαθήτρια δεν θα έπρεπε να απουσιάζει από την τάξη την ώρα του μαθήματος και έτσι η μαθήτρια φορτώνεται με απουσίες κάθε φορά που απουσιάζει. Η χρονοτριβή και η κωλυσιεργία από μέρους Υπουργείου Παιδείας και πιο συγκεκριμένα από τον ίδιο τον υπουργό στο να πάρει θέση και δεδομένου ότι η μαθήτρια συνέχιζε να τιμωρείται με απουσίες, οδήγησε την Επ. Διοικήσεως να εκδώσει σχετική έκθεση χωρίς να περιμένει την τοποθέτηση από την αρμόδια αρχή.

Πηγή: Εφημ. *Φιλελεύθερος* 18/01/03, σελ.23

Η σχετική Έκθεση της Επιτρόπου Διοικήσεως μπορεί να βρεθεί εδώ:
http://www.ombudsman.gov.cy/ombudsman/ombudsman.nsf/presentationsArchive_gr/presentationsArchive_gr?OpenDocument

αλλά επιθυμούν με την σειρά τους να εξαιρεθούν από την διδασκαλία του μαθήματος για δικούς τους λόγους. Ωστόσο, όπως παρατηρεί η Επίτροπος Διοικήσεως οι ειδικοί λόγοι που προβλέπονται για την απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών και αφορούν τα παιδιά της μέσης εκπαίδευσης, δεν διευκρινίζονται επαρκώς με αποτέλεσμα να μην γίνεται κατανοητό εάν πράγματι στους ειδικούς λόγους εμπίπτουν και λόγοι συνείδησης.⁸

Το γεγονός ότι χρήζουν απαλλαγής όσοι μαθητές δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, θέτει μια σειρά από προβληματικές και εμπόδια που είναι τα εξής:

α) Η αποκάλυψη ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων ως προϋπόθεση για απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών. Η διασφάλιση του δικαιώματος απαλλαγής εξυπνοεί κάποια μορφή εξαναγκασμού, δηλαδή την αποκάλυψη των θρησκευτικών πεποιθήσεων του καθενός. Ό,τι φαντάζει ως εξέλιξη στον τομέα των δικαιωμάτων του παιδιού και της αποδοχής του 'άλλου' καταλήγει στην πράξη ως οπισθοδρόμηση από την στιγμή που καταπατούνται άλλα στοιχειώδη και αναφαίρετα δικαιώματα.

β) Ο στιγματισμός του επηρεαζόμενου μαθητή ως το 'απολωλός πρόβατο', ως ο δρώντας εκείνος που εξαιρείται από την νόρμα της χριστιανικής ηθικής. Σαν αποτέλεσμα αντιμετωπίζει τον κίνδυνο περιθωριοποίησης από τον κύκλο των συμμαθητών του, κάτι που επενεργεί αρνητικά, ή μάλλον αντικοινωνικά, ως προς την μετέπειτα εξέλιξη του χαρακτήρα του παιδιού.

γ) Στις περιπτώσεις που παιδιά βαφτισμένα ως χριστιανοί ορθόδοξοι αιτούνται απαλλαγής από το μάθημα των

⁸ Η διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών στα σχολεία Δημοτικής και Μέσης εκπαίδευσης, παρ. 32

θρησκευτικών, πέραν του ότι εγείρεται θέμα διατάραξης προσωπικών δεδομένων, έχουμε να κάνουμε και με ένα είδος εμφύλιας διάκρισης κατά την οποία ο αιτών διακρίνεται από το 'όλον' της χριστιανικής κοινότητας από την οποία προέρχεται. Σε μια χώρα όπως είναι η Κύπρος, όπου η εθνική ταυτότητα είναι σφυρηλατημένη με τις αξίες της χριστιανικής ηθικής, το ενδεχόμενο κοινωνικού στιγματισμού του αιτούντος την απαλλαγή είναι καθόλα προφανές

δ) Αν δεχτούμε ότι κάποιος μαθητής δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος, αλλά αλλόθρησκος, ή ετερόδοξος, σύμφωνα με το αίτημα του κηδεμόνα, τότε εγείρεται το ερώτημα εάν υπάρχει καταχωρημένη μια συγκεκριμένη γκάμα από θρησκευμένα τα οποία θεωρούνται άξια να δικαιολογήσουν την απαλλαγή. Η αθεΐα για παράδειγμα θεωρείται θρήσκευμα, αποκλίνουσα θρησκεία ή τίποτα από τα δύο;

ε) Το αίτημα για απαλλαγή σε νεαρή ηλικία θέτει τα παιδιά προ δυσάρεστων καταστάσεων, αφού οι συμμαθητές τους συνηθίζουν να τους καλούν με το θρήσκευμα τους παρά με το όνομα τους (Ιεχωβάς, μουσουλμάνος κλπ.). Τα παιδιά γίνονται, έτσι, φορείς μιας θρησκευτικής ταυτότητας για την οποία ούτε γνωρίζουν πολλά και την οποία καλούνται πολλές φορές να υπερασπίσουν.

στ) Σύμφωνα με το Άρθρο 18, παρ.7 του Συντάγματος, τα παιδιά ηλικίας δεκαέξι ετών και άνω δύνανται να επιλέξουν τα ίδια ποιο θρήσκευμα θα ακολουθήσουν ανεξαρτήτως της συγκατάθεσης του κηδεμόνα. Εάν, λοιπόν, δικαιούνται αυτοβούλως να ζητήσουν απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών, την ίδια στιγμή δεν δύνανται να αναλάβουν ευθύνη για την προσωπική τους ασφάλεια και ακεραιότητα την ώρα που απουσιάζουν από το μάθημα; Ποιο το νόημα και ποια τα όρια της αυτονομίας του μαθητή που ορίζεται ως ο υπεύθυνος πολίτης του αύριο, αν καθόλη την διάρκεια του

σχολικού χρόνου οφείλει να ελέγχεται και να επιτηρείται από μια ανώτερη αρχή;

Αυτό είναι θέμα που χρήζει περαιτέρω ερμηνείας, καθότι το τελευταίο περιστατικό που καταγγέλθηκε στην Επιτροπο Διοικήσεως (βλ. υποσημ.7) στάθηκε αφορμή να εγερθεί θέμα κατάργησης του δικαιώματος στην απαλλαγή, λόγω του ότι δεν υπάρχουν διαθέσιμοι εκπαιδευτικοί για να επιτηρούν τα παιδιά⁹. Οι εισηγήσεις που ακούστηκαν για το που πρέπει να είναι τα παιδιά εν ώρα επιτήρησης και κάτω από ποια εποπτεία, φτάνουν στο σημείο να προτείνουν στους επηρεαζόμενους να φορούν ακουστικά την ώρα της διδασκαλίας των θρησκευτικών, είτε να διαβάζουν άλλα βιβλία, είτε να ζωγραφίζουν, αρκεί να παραμένουν μέσα στην τάξη.¹⁰

Επί της ουσίας, ένα διοικητικό ζήτημα σαν αυτό της διαχείρισης του χρόνου των παιδιών που παίρνουν απαλλαγή γίνεται η αφορμή να ξεδιπλωθούν οι φωνές που ζητούν την διατήρηση του ελληνοκεντρικού χαρακτήρα της παιδείας και επομένως την κατάργηση του δικαιώματος στην απαλλαγή, κάτι που ασφαλώς και αποτελεί ρητή παραβίαση των

⁹ Αυτή είναι η κοινή θέση τόσο της Διευθύντριας Μέσης Εκπαίδευσης Ζήνας Πουλλή όσο και των λειτουργών της διεύθυνσης Μέσης του Συνδέσμου Θεολόγων Καθηγητών αλλά και της ΟΕΑΜΕΚ που έρχεται σε αντίθεση με τις υποδείξεις της Επιτροπού Διοικήσεως και της Επιτροπού υπεράσπισης των δικαιωμάτων του παιδιού. Φιλελεύθερος 24/01/13 Μάθημα Θρησκευτικών χωρίς εξαιρέσεις, σελ.25 Η απάντηση της Επιτροπού Διοικήσεως με τίτλο: Θρησκευτική Εκπαίδευση στο χώρο του Δημοσίου Σχολείου, μπορεί να βρεθεί στην διεύθυνση: <http://www.childcom.org.cy>

¹⁰ Εισηγήση των διευθυντών Λ. Σέππου του λυκείου Ακροπόλεως στο οποίο και αναφέρεται η σχετική έκθεση της Επ. Διοικήσεως και Α. Ματσικάρη του λυκείου Στροβόλου αντίστοιχα.

κατοχυρωμένων Συνταγματικών ελευθεριών και των δικαιωμάτων του παιδιού.

Σε αυτό το σημείο, να πούμε ότι η ελευθερία άσκησης και έκφρασης θρησκευτικών πεποιθήσεων σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, διασφαλίζει και το δικαίωμα της μη αποκάλυψης ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων.¹¹ Η άσκηση αυτού του δικαιώματος εμπίπτει σε αυτό που καλείται ως ‘αρνητική ελευθερία’ και στην περίπτωση μας, αναφέρεται στην μη προσκόμιση οποιωνδήποτε δικαιολογητικών που να φανερώνουν και άρα να αποδεικνύουν τα θρησκευτικά πιστεύω του αιτούντος την απαλλαγή. Πιο κάτω, γίνεται μια σκιαγράφιση της έννοιας «αρνητική ελευθερία», μέσα από τα μάτια κάποιων θεωρητικών που μίλησαν γι’αυτήν στην προσπάθεια μας να καταλάβουμε το νόημα που αυτή εκλαμβάνει στα πλαίσια του δικαιώματος απαλλαγής των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών. Το οδοιπορικό μας περιλαμβάνει αναφορές στην έννοια και σημασία της «αρνητικής ελευθερίας», παραβολικά με την μετεξέλιξη του μαθήματος των θρησκευτικών από μάθημα χριστιανικής αγωγής σε μάθημα γνωσιολογικού χαρακτήρα κατά το οποίο, οι μαθητές διδάσκονται παγκόσμιες ουμανιστικές αξίες και ιδανικά που διαπερνούν όλες τις θρησκείες.

Φιλελεύθερες αναγνώσεις της έννοιας ‘αρνητική ελευθερία’: Θεωρία και κατανόηση

Με τον όρο ‘αρνητική ελευθερία’, ακολουθώντας την φιλελεύθερη παράδοση, αναφερόμαστε στο δικαίωμα που μου παρέχεται, βάσει συντάγματος, να δρω εντός ενός

¹¹Η διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών στα σχολεία Δημοτικής και Μέσης εκπαίδευσης παρ.23

προβλεπόμενου χώρου συνταγματικής νομιμότητας που δεν επιτρέπει τις έξωθεν παρεμβάσεις από κανένα άνθρωπο ή ομάδα ανθρώπων.¹² Τα όρια αυτού του πεδίου καθορίζονται από τα όρια της εκ των άνω ασκούμενης εξουσίας, γι' αυτό όταν μιλάμε για ελευθερία υπό αυτούς τους όρους, μιλάμε για ελευθερία ως αφαίρεση, ή καλύτερα, ως άρνηση μιας απόλυτης μορφής πραγμάτωσης της. Λέμε, πως 'τα όρια της ελευθερίας μας σταματάνε εκεί που αρχίζουν τα όρια της ελευθερίας του άλλου' συχνά παραβλέποντας την έννοια του συνόρου που έχει δομηθεί a priori μεταξύ ατόμων ως φορέων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το ακριβές σημείο του συνόρου, ως το ονομάσουμε έτσι, είναι που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του πολιτικού φιλελευθερισμού και αναφέρεται στη μη δυνατότητα κοινωνικοποίησης των ανθρώπων χωρίς τους όρους μιας συνταγματικά κατοχυρωμένης ανώτερης αρχής. Το κράτος, με αυτή την λογική, δεν ανακύπτει βάσει της ηθικής ωρίμανσης των ανθρώπων που βαίνουν προς την 'απόλυτη ολοκλήρωση' τους ως κοινωνίας, όπως θα έλεγε ο Hegel, αλλά βάσει της ανάγκης εξισορρόπησης ενός ανειρήνευτου πολέμου που μαίνεται μεταξύ ανθρώπων εγωιστών που επιθυμούν, πάση θυσία, την ικανοποίηση των συμφερόντων τους.¹³

Η έννοια 'αρνητική ελευθερία', λοιπόν, αντλεί την σημασία της από την ανάγκη αποσκίρτησης από τον έλεγχο της θρησκείας και τον δεσποτισμό της κυρίαρχης εξουσίας, αντιλήψεις που χαρακτήριζαν την εποχή της Νεοτερικότητας

¹²Για μια εκτενή ανάλυση του ορισμού και της σημασίας της αρνητικής ελευθερίας βλέπε Isaiah Berlin Η έννοια της αρνητικής ελευθερίας στο *Τέσσερα δοκίμια περί Ελευθερίας* μτφ. Γιάννη Παπαδημητρίου, Εκδ. Scripta

¹³Hegel G.W.F., *The State, Outlines of the Philosophy of Right*, Oxford World Classics 2008

και διαπνέουν την εποχή που ζούμε.¹⁴ Το πεδίο ελεύθερης κίνησης και αυτονομίας του ατόμου ορίζεται από το συνταγματικό κώδικα ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτός ο κώδικας ορίζει το ελάχιστο της προσωπικής ελευθερίας που δύναται κάποιος να απολαύσει, ούτως ώστε να μπορεί να ζεί ελεύθερος. Η τελευταία φράση μας εισάγει και στην άλλη διάσταση της αρνητικής ελευθερίας, αυτή που ορίζεται ως θετική. Λέγοντας θετική ελευθερία νοούμε την κυριότητα που έχει κάποιος στο να παίρνει αποφάσεις για το πώς θα ζήσει, πώς θα ενεργήσει, πώς θα κοινωνικοποιηθεί.¹⁵ Διακρίνει την βούληση κάποιου που δύναται να αντιπαρατεθεί στα κελεύσματα και τις επιθυμίες της πλειοψηφίας, που ενεργεί ως αυτόνομη ύπαρξη στον ήδη δοθέντα και αυστηρώς επιτηρούμενο χώρο της 'αυτόνομης' έκφρασης.

Η διάκριση μεταξύ αρνητικής και θετικής ελευθερίας, ή αλλιώς, *η ελευθερία μου από περιορισμούς και η ελευθερία μου να αποφασίζω* τι είναι καλό και τί όχι για μένα, άσκησε μεγάλη επίδραση στην διαμόρφωση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης και συνεχίζει να ασκεί μέχρι τις μέρες μας. Ο όρος εγκαινιάστηκε, ή μάλλον, επαναδιατυπώθηκε σε μια πιο σύγχρονη εκδοχή, από τον Isaiah Berlin στην διάλεξη με τίτλο «Δύο έννοιες της ελευθερίας». Στην διάλεξη του, αναδεικνύει τη διττή διάσταση της έννοιας 'ελευθερία' όπως αυτή ανιχνεύεται στην ιστορία της φιλελεύθερης σκέψης στέκοντας κριτικά απέναντι στην υπεραπλουστευμένη και στενά συνδεδεμένη με άλλες ηθικές αξίες ερμηνεία του όρου, που

¹⁴ Maria Dimova-Cookson, A new scheme of positive and negative freedom: Reconstructing T.H. Green on Freedom, *Political Theory* 2003 31-508

¹⁵ Berlin I. *Τέσσερα Δοκίμια περί Ελευθερίας*, σελ.271-2

συχνά αποδίδουν κάποιοι από τους εν ασχολία στοχαστές.¹⁶ Ειδικά, η εστίαση του στην έννοια της αρνητικής ελευθερίας προσέδωσε βάθος και περιεχόμενο στην ιδεολογία του πολιτικού φιλελευθερισμού συντελώντας, με αυτό τον τρόπο, εξελικτικά ως προς τη μετέπειτα διαμόρφωση του κώδικα ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Βέβαια, οι κριτικές που προέρχονται εκατέρωθεν τόσο από φιλελεύθερους όσο και από αριστερούς διανοητές υπογραμμίζουν τον αφηρημένο και γενικόλογο χαρακτήρα που αποδίδεται στην έννοια 'ελευθερία', ως αυτή να συλλαμβάνεται έξω από το πολιτικό-κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο στο οποίο ανήκει.¹⁷ Έξω, δηλαδή, από τις

¹⁶Ο Berlin στην κριτική του στον Mill λέει μεταξύ άλλων: «...Όπως μια δημοκρατία μπορεί να στερήσει από έναν πολίτη ουκ ολίγες ελευθερίες, των οποίων αυτός θα μπορούσε κάλλιστα να απολαύει ζώντας στο πλαίσιο μιας άλλης μορφής κοινωνικής οργάνωσης, έτσι ακριβώς θα μπορούσε ίσως να υπάρξει και ένας φιλελεύθερος δεσπότης, ο οποίος θα παραχωρούσε στους υπηκόους του ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό προσωπικής ελευθερίας. Ο δεσπότης αυτός θα μπορούσε να είναι άδικος, να ενθαρρύνει τις πλέον κατάφωρες ανισότητες και να αδιαφορεί για την τάξη, την αρετή και την γνώση: αφής όμως στιγμής δεν θα περιόριζε την ελευθερία των υπηκόων του- ή τουλάχιστον θα την περιόριζε λιγότερο απ' ό,τι πολλά άλλα καθεστώτα-,θα πληρούσε απολύτως τους όρους που θέτει ο Μίλ...» I. Berlin σελ.269

Στην υποσημείωση στην κριτική που αφορά το ίδιο διαβάζουμε το εξής: «Πρόκειται για ένα ακόμα παράδειγμα της φυσικής τάσης που έχουν όλοι σχεδόν οι στοχαστές να πιστεύουν πως όλα τα πράγματα που οι ίδιοι θεωρούν καλά είναι κατ'ανάγκην στενά συνδεδεμένα ή, τουλάχιστον, συμβιβάσιμα μεταξύ τους.» Berlin I. σελ.267-68

¹⁷Εν μέρει αυτή η ανησυχία εκφράζεται και από τον ίδιο τον Berlin όταν λέει ότι η έννοια της αρνητικής ελευθερίας είναι δύσκολο να

καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και τις κοινωνικές ανισότητες που αυτή εκτρέφει. Το θέμα αυτό, ίσως να αποτελεί τη μεγαλύτερη συζήτηση των ημερών μας σ'ένα κόσμο που δονείται από τις κατάφωρες καταπατήσεις των ατομικών ελευθεριών, την έμπρακτη αμφισβήτηση των δημοκρατικών θεσμών και το ολοένα διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών. Τι αξία μπορεί να έχει η «... παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων σε ανθρώπους ρακένδυτους, αγράμματους, υποσιτισμένους και άρρωστους... όταν αυτοί δεν μπορούν να την χρησιμοποιήσουν;»¹⁸ είναι ένα ερώτημα στο οποίο η θεωρία, αν μη τι άλλο, στέκει σαστισμένη, αμήχανη να δώσει απαντήσεις. Ή πώς μπορούμε να μιλάμε για ελευθερία και ελευθερία επιλογών σε ένα κόσμο όπου οι επιλογές μας ακολουθούν τους νόμους της αγοράς, την αύξηση και την αναζήτηση του κέρδους και τη συνεχή μετάλλαξη του ανθρώπου σε προϊόν προς χρήση;¹⁹

προσδιοριστεί επακριβώς σε μια δεδομένη στιγμή. Οι βαθμίδες ελευθερίας που δύναμαι να απολαύσω μέσω των επιλογών μου δεν είναι δυνατόν να αποκρυπτογραφηθούν και άρα να προσδώσουν στην έννοια 'ελευθερία' ένα καθαρό νόημα παρόλη την ύπαρξη σωρείας εναλλακτικών λύσεων. Ο.π. Berlin I. σελ.270-71

Υπάρχουν πράγματι πολλοί τύποι ελεύθερων επιλογών οι οποίοι είναι αδύνατον να καταχωρηθούν σε μια και μόνον κλίμακα, μπορούν ωστόσο να εξεταστούν υπο το πρίσμα της υφιστάμενης κοινωνικοπολιτικής συγκυρίας λαμβάνοντας υπόψην τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς, τις ταξικές ανισότητες και τους φυλετικούς αποκλεισμούς που χαρακτηρίζουν σήμερα τις υπό κρίση κοινωνίες.

¹⁸Berlin I., *Τέσσερα Δοκίμια περί Ελευθερίας* σελ.261-62

¹⁹Μια παραδοσιακή κριτική της ηθικής της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας είναι αυτή του Herbert Marcuse *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος* Εκδ. Παπαζήση. Για μια αυθεντική επεξήγηση του όρου

Δικαίωμα και νόμος στην φιλοσοφία του Thomas Hobbes. Μεταξύ ελευθερίας και αναγκαιότητας:

Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα απ' την αρχή. Μιλώντας για αρνητική ελευθερία αναφέρομαι στην δυνατότητα έκφρασης και δράσης ενός ατόμου εντός ενός συνταγματικά κατοχυρωμένου χώρου, που δεν επιτρέπει την παρέμβαση άλλου ανθρώπου ή ομάδας ανθρώπων ως προς την άσκηση αυτού του δικαιώματος. Όσο πιο διευρυμένο είναι το πεδίο μη επέμβασης των άλλων κατά τη δράση μου, τόσο μεγαλύτερη ελευθερία δύναμαι να απολαύσω. Το πεδίο αυτό, κατά τον Hobbes, δεν μπορεί να είναι απεριόριστο. Αυτό θα σήμαινε ότι βιώνουμε ένα αέναο πόλεμο όλων εναντίων όλων, κατά τον οποίο, οι σκοποί του ενός βρίσκουν εμπόδιο τους σκοπούς του άλλου που επιμένει στην ικανοποίηση ιδίων πραγμάτων. Αυτό το πεδίο απεριόριστης ελευθερίας, λοιπόν, ανατίθεται στον νόμο ως προς το να το ελέγξει και να το ρυθμίσει έτσι που να καθίσταται βιώσιμο και λειτουργικό για το σύνολο των ανθρώπων. Με αυτό τον τρόπο, μια νέα μορφή κοινωνικής οργάνωσης αναδύεται, σύμφωνα με την οποία, οι ατομικές ελευθερίες τίθενται μέσα σε πλαίσιο το οποίο διασφαλίζει την ασφάλεια και την υγιή συνύπαρξη των πολιτών.

Ελεύθερος, κατά τον Hobbes, «...είναι όποιος δεν εμποδίζεται να κάνει ό,τι θέλει από τα όσα πράγματα είναι ικανός να κάνει χάρη στην δύναμη και τον νου του.»²⁰ Η σημασία που εδώ

‘πραγμοποίηση’ (reification), δηλαδή την εμπορευματοποίηση των ανθρωπίνων σχέσεων και την διαδικασία μετάλλαξης του ανθρωπίνου όντος σε ‘προϊόν προς χρήση’ βλέπε Georg Lucacs *The phenomenon of Reification, History and Class Consciousness* Merlin Press 1967. Βλέπε επίσης Axel Honeth, *Reification: A new look at an old idea* Oxford University Press.

²⁰ Hobbes, *Λεβιάθαν* σελ.278

δίνει ο Hobbes στην έννοια ‘ελευθερία’ είναι πολύ ξεχωριστή και σημαντική, καθώς αποτελεί την προμετωπίδα του φιλελευθερισμού και της όλης λογικής των συνταγματικά κατοχυρωμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αντλεί τη σημασία της από το φυσικό δίκαιο που παραχωρείται από το Θεό στον άνθρωπο να ενεργεί χωρίς έξωθεν περιορισμούς από οποιεσδήποτε επίγειες ή μεταφυσικές δυνάμεις. Στην κοινωνική μορφή στην οποία υπεισέρχεται ο άνθρωπος για να γλιτώσει από τα δεινά της απόλυτης φυσικής ελευθερίας, θέμα με το οποίο καταπιάνεται όλο το έργο του Hobbes *Λεβιάθαν*, αυτή η νέα μορφή κοινωνικότητας ενεργοποιείται υπό την μορφή του κράτους, το οποίο εκχωρεί δικαιώματα στους πολίτες ανάλογα με τις απαιτήσεις που αυτοί χρειάζονται για να συμβιώνουν ειρηνικά. Το πέρασμα του ανθρώπου στην κοινωνικότητα που ο Hobbes περιγράφει «...συμβιβάζει την ελευθερία με την αναγκαιότητα...»²¹ με τρόπο που να εξασφαλίζεται η ειρηνική συμβίωση και η ασφάλεια μεταξύ των πολιτών.

Μια πρώτη νύξη της διπλής έννοιας της ελευθερίας γίνεται από τον Hobbes, η οποία θεωρείται και θεμελιακή ως προς την μετέπειτα εξέλιξη του κώδικα ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η διάκριση μεταξύ ‘φυσικού δικαιώματος’ (δίκαιον, jus) και ‘νόμου της φύσης’ (νόμος, lex) έμελλε να καθορίσει τα ‘νομικά στεγανά’ της έννοιας ‘ελευθερία’, καθορίζοντας και τον τομέα ευθύνης του ατόμου σε σχέση με την άσκηση των δικαιωμάτων του. Φυσικό δικαίωμα νοείται η πρωτογενής ελευθερία που παρέχεται σε ένα άτομο να διατηρηθεί στη ζωή χρησιμοποιώντας όλα τα απαραίτητα μέσα, ενώ λέγοντας ‘νόμος της φύσης’ αναφερόμαστε στο γενικό κανόνα που προέκυψε στην κοινωνία των ανθρώπων, σύμφωνα με τον

²¹Hobbes, *Λεβιάθαν* σελ.278

οποίο, απαγορεύεται να προβώ σε πράξη επιζήμια για τον εαυτό μου που θα θέσει σε κίνδυνο την προσωπική μου ασφάλεια. Αφού κάνει αυτή την διάκριση συνεχίζει λέγοντας το εξής αποκαλυπτικό:

«...Μολονότι οι ασχολούμενοι με αυτό το θέμα συνηθίζουν να συγχέουν jus και lex, δικαίωμα και νόμο, εμείς θα πρέπει να τα διακρίνουμε. Πράγματι, το δικαίωμα συνίσταται στην ελευθερία του πράττειν ή του απέχειν, ενώ ο νόμος ορίζει και επιβάλλει ένα από τα δύο. Έτσι, ο νόμος και το δικαίωμα διαφέρουν τόσο, όσο και η υποχρέωση και η ελευθερία, που είναι, αναφορικά με μια και μόνο πράξη, πράγματα ασύμβατα.»²²

Ανάμεσα στην προσεκτική διάκριση των δύο αυτών νοημάτων μεσολαβεί και ο ορισμός του περί ελευθερίας, γεγονός που ενισχύει την εντύπωση ότι ο Hobbes τοποθετεί το νόημα της ελευθερίας κάπου μεταξύ δικαιώματος και νόμου, Στο μεταίχμιο νομιμότητας και ανομίας. Κρίνοντας από την μάλλον αρνητική διάσταση που προσάπτει στην έννοια ελευθερία ως ‘απουσία εξωτερικών εμποδίων’²³, ο νόμος συμβιβάζει αφενός την ελευθερία με την αναγκαιότητα και αφετέρου δίνει χώρο σε μια νέα σημασία του τι εστί δικαιοσύνη. Ακολουθώντας τον συνειρμό του Hobbes, δικαιοσύνη νοείται η υπο προϋποθέσεις απόλαυση κάποιας ελευθερίας φιλτραρισμένης μέσα από ‘δικαιώματα’ και

²²Hobbes, *Λεβιάθαν* σελ.99

Για μια επαρκή κριτική στην συνεισφορά του Χόμπς στην διαμόρφωση του «μοντέρνου» κώδικα ανθρωπίνων δικαιωμάτων βλ. Κ. Δουζίνας *Natural Right in Hobbes and Locke* στο *The end of Human Rights: Critical Legal Thought at the turn of the century*, Hart Publishing Oxford 2000

²³Hobbes, σελ.199

υποχρεώσεις που επιτρέπουν σε κάποιον, είτε να συμμετέχει, είτε να απέχει από κάποια κοινωνική δραστηριότητα. Αυτός ο ορισμός ακούγεται να πληρεί τους κανόνες της φιλελεύθερης ηθικής, δηλαδή ίση ελευθερία για όλους, ίσες ευκαιρίες για πρόοδο, ευημερία και προκοπή, μέχρι το σημείο που ο Hobbes θέτει επί τάπητος τον ένα και απαράβατο νόμο, θεμέλιο της φυσικοδικαιϊκής του λογικής: το μονοπώλιο που κατέχει η κυρίαρχη εξουσία να αποφασίζει ποιος έχει δικαίωμα να ζήσει και ποιος να πεθάνει.

Ασχολούμενοι με τον Hobbes, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τον αδιαπραγμάτευτο χαρακτήρα που προσδίδει στο νόημα ‘κυριαρχία’, ακριβώς για να κατανοήσουμε τον ευμετάβλητο χαρακτήρα που προσδίδει αντίστοιχα στην έννοια ‘ελευθερία’, κάτι που βρίσκει θέση στα σύγχρονα συνταγματικά συγγράμματα περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ελευθερία, ως μια ιδέα εύπλαστη προς χρήση στα χέρια μιας εξουσίας που ανανεώνει και πριμοδοτεί την κυριαρχία της με μέσα σαφώς πιο ανθρώπινα και εκσυγχρονισμένα σε σχέση με την εποχή του Hobbes, δείχνει να αποτελεί διαχρονική αξία σε σχέση με την εξέλιξη του φιλελευθερισμού.

Θα ήταν πράγματι σοβαρό ατόπημα να προσπαθούμε να εξηγήσουμε σημερινές καταστάσεις με τους όρους μιας άλλης εποχής, σε ένα θεωρητικό επίπεδο ωστόσο πιστεύω πως υπάρχουν έννοιες και σημασίες που χρειάζονται ‘να παρθούν από την μήτρα’ για να γίνουν κατανοητές στην σημερινή τους εκδοχή. Τα πλαίσια λόγου και κατανόησης σημασιών όπως, εν προκειμένω, ‘κυριαρχία’, ‘δικαίωμα’, ‘ελευθερία’ διαφοροποιούνται και μετατρέπονται μέσα στο χρόνο, προκαλούν ρήξεις και ασυνέχεια με το παρελθόν τους, δεν αποτελούν, ωστόσο, ‘σώμα ξένο’ σε σχέση με την πραγματικότητα που αποπειρώνται να προσδιορίσουν. Γι’ αυτό λοιπόν, μια προσπάθεια συνύφανσης των πολλών όρων και

προϋποθέσεων που συνθέτουν το νόημα της ελευθερίας σήμερα απαιτεί μια προσεκτική επισκόπηση των καταβολών του πρώιμου πολιτικού φιλελευθερισμού και της θεωρίας περί δικαιωμάτων, πρόδρομος και θεμελιωτής των οποίων είναι ο Hobbes.²⁴

Το ελεύθερο άτομο στον Mill:

Εκεί που η ελευθερία για τον Hobbes καθίσταται συνθήκη ευμετάβλητη, τα όρια της οποίας καθορίζονται από τα

²⁴Το θέμα εάν και κατά πόσον η θεωρία του Hobbes αποτελεί το γλωσσάριο του μοντέρνου απολυταρχικού κράτους ή τον προπομπό του φιλελευθερισμού και της απαρχής των συνταγματικά κατοχυρωμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων φαίνεται να κυριαρχεί στην σύγχρονη βιβλιογραφία που ασχολείται με τον Hobbes. Βλέπε Vickie B. Sullivan, *Machiavelli, Hobbes and the Formation of a liberal republicanism* Cambridge: Cambridge University Press, 2004 σελ.105-10, Pierre Manent, *An intellectual History of Liberalism*, Princeton University Press, σελ.21-28, Kinch Hoekstra 'A lion in the house: Hobbes and Democracy', και R.Tuck's 'Hobbes and Democracy' στον τόμο *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press 2006).

Θα ήταν υπερβολή αν χαρακτηρίζαμε τον Hobbes ως προπομπό της φιλελεύθερης σκέψης. Η εξουσία που παρέχει στο μοντέρνο κράτος είναι απεριόριστη σε ζητήματα λήψης αποφάσεων και χάραξης πολιτικής. Δεν μπορούμε ωστόσο να παραβλέσουμε την διατύπωση από μέρους του νοημάτων όπως «ατομικά δικαιώματα», «νόμος» και «δίκαιον», «αντιπροσώπευση» που αποτελούν θεμέλια και συνθετικά στοιχεία του φιλελεύθερου τρόπου σκέψης. Ίσως τελικά να συνορεύει η απολυταρχία με τον φιλελευθερισμό με ένα τρόπο που να μην είναι ευδιάκριτος και αναγνωρίσιμος ως σύστημα εξουσιών αλλά ως πλέγμα επιτελικών αποφάσεων που αφορούν την διατήρηση εν ζωή ενός κράτους που διαβιεί σε καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης.

κελεύσματα της κυρίαρχης εξουσίας, για τον Mill παρουσιάζεται ως συνθήκη απαράβατη που θεμελιώνει τον άνθρωπο ως ατομικότητα, ως φορέα και ως διεκπεραιωτή των συνταγματικών του ελευθεριών.²⁵ Το κλασικό έργο του John Stuart Mill, *Περί Ελευθερίας*, καταπιάνεται στο σύνολο του με την έννοια της αρνητικής ελευθερίας προσφέροντας μια εκ διαμέτρου διαφορετική σκοπιά θέασης για τα ‘ανθρώπινα συμβαίνοντα’ από αυτή που προσφέρει ο Hobbes. «...Ο καθαυτός χώρος της ανθρώπινης ελευθερίας», για τον Mill, «...περιλαμβάνει πρώτα τον εσωτερικό κόσμο της συνείδησης, απαιτώντας ελευθερία συνείδησης με την ευρύτερη έννοια του όρου, ελευθερία σκέψης και αισθήματος, απόλυτη ελευθερία γνώμης και άποψης για όλα τα θέματα: πρακτικά ή θεωρητικά, επιστημονικά, ηθικά ή θεολογικά.»²⁶ αφού «...μια κοινωνία, στην οποία δεν γίνονται σεβαστές όλες αυτές οι ελευθερίες, δεν είναι ελεύθερη, όποια και αν είναι η μορφή διακυβέρνησης της.»²⁷

Ο Mill προβάλλει μια θετική άποψη όσον αφορά την ανθρώπινη φύση, εκθειάζοντας αρετές όπως η ανθρώπινη ιδιοφυΐα, η πρωτοτυπία, η διανοητική ενέργεια και το ψυχικό θάρρος.²⁸ Η αισιόδοξη του πεποίθηση περί ανθρώπινης φύσης εγκυμονεί την αρνητική διάσταση που δίνει αντίστοιχα στην έννοια ‘ελευθερία’ με την σημασία ότι αφ’ής στιγμής το κράτος ανακύπτει ως σύμπραξη ανθρώπων ενάρετων, οφείλει να περιοριστεί σε ένα ρόλο ‘επιτηρητή’ με όσο το δυνατόν πιο

²⁵ Mill, J.S., *Περί Ελευθερίας*

²⁶ Mill, J.S., *Περί Ελευθερίας*, σελ.42

²⁷ Ο.π. σελ.104

²⁸ Ο.π. σελ.105

λίγα δικαιώματα παρέμβασης και διαμόρφωσης της ‘λαϊκής άποψης’». Το άτομο, κατά την κρίση του, οφείλει να διαμορφώσει ένα χώρο προσωπικής ελευθερίας που να παραμένει άφθαρτος μέσα στον χρόνο, ανεπηρέαστος από τα υπερφίαλα κελεύσματα της πλειοψηφίας.

Ο Mill δίνει ιδιαίτερη σημασία στην καλλιέργεια κριτικής σκέψης και στην εκφορά ίδιας άποψης θεωρώντας τες, ίσως, τα ανώτερα ιδανικά που πρυτανεύουν στην κοινωνία των ανθρώπων. Η εκφορά ίδιας άποψης αποτελεί κατεξοχήν εκδήλωση ατομικής ελευθερίας, κατά τον Mill, αλλά και αφορμή να ξεδιπλωθούν αρετές όπως ο αυθορμητισμός, η πρωτοτυπία, η διανοητική ανωτερότητα που παραμένουν χρόνια τώρα λησμονημένες. Η απρόσκοπτη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ή, κατά τον Καντ, το θάρρος που χρειάζεται κάποιος να μεταχειρίζεται τον δικό του νου χωρίς την καθοδήγηση των άλλων²⁹, αποτρέπει την φυσική τάση των ανθρώπων προς την ομοιομορφία, καθιστώντας τους ικανούς να λειτουργούν αυτόνομα και πειθαρχημένα στα πλαίσια πάντα της συνταγματικής νομιμότητας.³⁰

Η ανάδειξη της ατομικής προσωπικότητας γίνεται κατορθωτή μέσα από τις συνεχείς τριβές και αντιπαραθέσεις με τους άλλους που ενδεχομένως να αποτελούν πλειοψηφία, και που προβάλλουν θέσεις διαφορετικές. Η ‘ανομοιομορφία χαρακτήρα’ οφείλει να αποτελεί συστατικό στοιχείο της ιδιοσυγκρασίας της κοινωνίας που παράγει υποκείμενα κατά το δυνατόν ευφυή και ευέλικτα στην σκέψη, έτοιμα να υπερασπίσουν τα πιστεύω και τη συνείδηση τους. Για τον Mill,

²⁹Καντ, Ι., Απόκριση στο ερώτημα τι είναι διαφωτισμός στα *Δοκίμια*, μτφ. Παπανούτσου Ε.Π., σελ.42

³⁰Mill, J.S., *Περί Ελευθερίας*, σελ. 108-9

η άρση εμποδίων μεταφράζεται σε όσο το δυνατόν 'λιγότερο κράτος', περιορισμό των νόμων στους απολύτως αναγκαίους που εγγυούνται την απρόσκοπτη συνδιαλλαγή προσωπικοτήτων.

Δεν θα ήταν υπερβολή να λεχθεί πως για τον Mill, η ελευθερία και η πραγμάτωσή της νοούνται ως μια διαρκής διαπάλη 'ξεπεράσματος του εαυτού' στα πλαίσια της ανάδειξης των προσωπικών ικανοτήτων που διαφεύγουν τα στενά όρια του νόμου, διατηρώντας τον και ταυτόχρονα ανανεώνοντας τον. Τίποτα δεν τον φοβίζει περισσότερο, παρά η επιβολή της κοινής γνώμης επί της ατομικής ύπαρξης. Απονεκρώνει το νου και εξασθενεί το σώμα. Δημιουργεί ανθρώπινα όντα 'συρρικνωμένα και σμικρυσμένα',³¹ έτοιμα να ενσωματωθούν στην μάζα της συλλογικής μετριότητας.³²

Η ελευθερία ως άρνηση ενσωμάτωσης στο όλον, κατά τον Mill, παίρνει ξεχωριστό νόημα από την, κατά τον Hobbes 'απουσία εξωτερικών εμποδίων'. Η διαφορετικότητα νοήματος μπορεί να ειπωθεί από πολλές οπτικές γωνίες, εκεί που και οι δύο ωστόσο συγκλίνουν είναι στην πεποίθηση ότι ο άνθρωπος, ως ατομικότητα, αποτελεί 'το εναρκτήριο λάκτισμα' για κάθε θεωρία που καταπιάνεται με την διαμόρφωση της πολιτικής κοινότητας. Στο πρόσωπό του επενδύονται ποιότητες, κατά τον Hobbes αρνητικές, κατά τον Mill θετικές, που τον προδιαθέτουν αναλόγως στο να προσχωρήσει στο όλον, στην ίδρυση δηλαδή της πολιτικής κοινότητας.

Κυριαρχία και νόμος, ή μάλλον ο νόμος της κυριαρχίας, για τον Hobbes, αποτελούν συνθήκες απαραίτατες οι οποίες καθιστούν τις ατομικές ελευθερίες ευμετάβλητες, προϊόν προς

³¹ Mill, J.S., *Περί Ελευθερίας*, σελ.110

³² Ο.π. σελ.116

δούλεψη στα χέρια της εκάστοτε εξουσίας. Αυτή και μόνο κρίνει περί του πραχθέντος ή του αποτραπέντος, του σωστού ή του λάθους, του δικαιώματος στην ζωή ή στο θάνατο. Δεν νοείται ελευθερία για τον Hobbes, τουλάχιστον στην απόλυτη μορφή της, ενόσω βρίσκομαι εν κινήσει και παρεμποδίζομαι με οποιονδήποτε τρόπο. Αφού, όμως, μια ανεμπόδιστη απόλαυση ελευθερίας με φέρνει αντιμέτωπο με τις ελεύθερες επιδιώξεις κάποιου άλλου και με την ενδεχόμενη καταστροφή μου, εκχωρώ μέρος της δύναμης μου, μέρος δηλαδή της ελευθερίας μου, και εκπολιτίζομαι.³³ Χρησιμοποιώ το υπόλοιπο της ελευθερίας μου, το οποίο μου έχει παραδοθεί από την πολιτική κοινότητα, για να συναναστρέφομαι με τους άλλους και να διάγω 'βίον αρμονικόν'. Μέσα σε ένα πλαίσιο στο οποίο η ελευθερία μου κυβερνάται και επιτηρείται, υπάρχει χώρος για εκφορά άποψης η οποία ενδεχομένως να αποκλίνει από το 'όλον' της πολιτικής κοινότητας; Ένα καθεστώς ένοπλης ειρήνης, σαν αυτό που περιγράφει ο Hobbes, δίνει ή θα έδινε χώρο στην καλλιέργεια προσωπικοτήτων αρκετά ενάρετων ώστε να διατρανώνουν τα ατομικά τους πιστεύω και απόψεις; Μπροστά σε αυτά τα ερωτήματα ο Mill στέκεται σκεπτικός. Πώς είναι δυνατόν το άτομο, η γενεσιουργός δύναμη κάθε κοινότητας, να μιλά και να πράττει ελεύθερα σε ένα χώρο που ο νόμος λειτουργεί με τρόπο που διασφαλίζει την ενδεδειγμένη ανατροφή των πολιτών, και που η τυχόν αμφισβήτηση του μεταφράζεται σε ανομία, θα ήταν το ερώτημα που πιθανόν να αντιπρότεινε στον Hobbes. Αφού ο νόμος με υποχρεώνει να συμμετέχω ή να απέχω από μια κοινωνική διαδικασία δεν υφίσταται εκ προοιμίου μια κατάσταση εξαναγκασμού απέναντι στην οποία οφείλω να πάρω θέση; Αυτή η δήλωση, τι αντίκτυπο θα έχει σε μένα που αρνούμαι να πάρω θέση για

³³Hobbes, T., *Λεβιάθαν*, σελ.199

ευνόητους λόγους τους οποίους δεν επιθυμώ επί της παρούσης να αποκαλύψω;

Η συνομιλία των δύο φιλοσόφων ενδεχομένως να μας πληροφορούσε για πολλά άλλα ακόμη σε σχέση με το νόημα «της ελευθερίας ως άρνησης», που εδώ ερευνούμε. Η Χομπσιανή δόμηση του κυρίαρχου κράτους παρακάμπτει τις κοινωνικές ευαισθησίες του Mill, που βλέπει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια να θίγεται μπροστά στις προβλεπόμενες βουλές της πλειοψηφίας. Η υπεράσπιση της ατομικής συνείδησης επισείει μεγάλες ευθύνες, μια εκ των οποίων είναι η παρεμπόδιση της επιβολής των πιστεύω των άλλων.³⁴ Τίποτα δεν μπορεί να αποβεί πιο επιζήμιο για τον άνθρωπο, παρά να επιτρέπει «...στους άλλους να του επιβάλλουν αυτό, που εκείνοι κρίνουν ότι είναι το καλό του.»³⁵ Και είναι σε αυτό το σημείο που η θέληση της πλειοψηφίας φαντάζει μονόδρομος. Στο σημείο εκείνο που, όπως είθισται, το δέον και το φρόνιμον καθιερώνεται ως μορφή συνείδησης, με τρόπο που να μην επιδέχεται αμφισβητήσεις ή αποκλίσεις κανενός είδους.

Παρακάτω, το κείμενο ασχολείται με το θέμα της εξέλιξης του μαθήματος των θρησκευτικών, από μάθημα χριστιανικής κατήχησης σε μάθημα διδασκαλίας οικουμενικών αξιών, αποπειρώμενο να συλλάβει τους μετασχηματισμούς και τις εξελίξεις που συνδιαμορφώνουν τον σύγχρονο θρησκευτικό λόγο, όπως αυτός ανευρίσκεται στα σημερινά σχολικά βιβλία. Η προσπάθεια μας αυτή λαμβάνει υπόψη τη θεώρηση περί αρνητικής ελευθερίας που προηγήθηκε, επιθυμώντας μια προσέγγιση επί της καθιέρωσης της ‘θρησκευτικής μορφής συνείδησης’, κατά το δυνατόν διερευνητική και ταυτόχρονα

³⁴Berlin, I., *Τέσσερα Δοκίμια περί ελευθερίας*, σελ.266

³⁵Mill, J.S., *Περί Ελευθερίας*, σελ.132

κριτική.

Τα θρησκευτικά σε εξέλιξη:

Στην τελευταία συνέντευξη που παραχώρησε ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος στην εφημερίδα Πολίτης (18/11/12), ερωτώμενος για τον ρόλο του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία δήλωσε πως η πιθανή κατάργηση του μαθήματος θα απέβαινε μοιραία για το μέλλον των παιδιών. Πρακτικές, όπως η μη παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών, οδηγούν τα παιδιά σε κακοτράχαλα μονοπάτια όπως υποστήριξε γι' αυτό και οι γονείς θα πρέπει να είναι πολύ προσεκτικοί στο τι θα εισηγούνται στα παιδιά τους. Την ερώτηση περί κατάργησης ή όχι των θρησκευτικών στα σχολεία ακολουθεί η διαλογική συμπλήρωση από μέρους του δημοσιογράφου:

« Η θρησκεία, όμως, Μακαριότατε είναι ελευθερία».

Ο αρχιεπίσκοπος κλείνει την συζήτηση λέγοντας τα εξής:

Είναι ελευθερία βεβαίως. Δεν είναι εξαναγκασμός. Νομίζω όμως ότι τέτοιες πρακτικές οδηγούν τα παιδιά σε κακοτράχαλα μονοπάτια. Αν θέλουν να το εφαρμόσουν (οι γονείς), ας το κάνουν αλλά θα είναι οι πρώτοι που θα το μετανιώσουν.³⁶

Άξιον παρατήρησης είναι το γεγονός ότι ο Αρχιεπίσκοπος κλείνει την πρόταση του με μια προειδοποίηση αποτρεπτική σε χαρακτήρα, αφού πρώτα συναινεί με την μάλλον πρόχειρη

³⁶Εφημερίδα Πολίτης, 18/11/12

ταυτολογική διαπίστωση του δημοσιογράφου, ότι δηλαδή η θρησκεία είναι ελευθερία. Κανείς δεν μπορεί να εξαναγκάσει τα παιδιά να παρακολουθήσουν το μάθημα, οι γονείς ωστόσο, θα πρέπει να αναλογισθούν τις συνέπειες μιας τέτοιας απόφασης. Η γνώμη του Αρχιεπισκόπου ως του επικεφαλής της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας της Κύπρου, αποκτά μια βαρύτητα ανάλογη του αξιώματος που κατέχει, γι' αυτό και ο λόγος του επηρεάζει σημαντικά τις αποφάσεις της κοινής γνώμης. Κατά τον Mill η εκφορά ίδιας γνώμης αποτελεί συστατικό στοιχείο μιας υγιούς κοινωνίας, τι γίνεται όμως όταν ο Λόγος αυτός εκφωνείται από μια αξιωματική θέση που επικυρώνει δικαιώματα και ελευθερίες, μα και που ταυτόχρονα αναιρεί, με 'γλωσσική δεξιοτεχνία' ομολογουμένως, την όποια 'θετική' ή έστω 'δίκαιη' προοπτική απόλαυσης τους από τις μειοψηφίες που αποτελούν μέρος αυτής της κοινωνίας; Το ερώτημα εγείρει πολλές προβληματικές παρά να εισηγείται απαντήσεις, αυτό ωστόσο που τραβά την προσοχή είναι η συνεπής επιμονή σε ένα λόγο που υπογραμμίζει τις πανανθρώπινες αξίες και ιδανικά που διακατέχουν τον Χριστιανισμό και που βάσει αυτών και μόνο, το μάθημα των θρησκευτικών αξίζει να διδάσκεται στο σύνολο της κυπριακής κοινωνίας. Το στοιχείο αυτό ανευρίσκεται σε πολλές από τις δηλώσεις που υπερασπίζονται την παραμονή του μαθήματος των θρησκευτικών προς όφελος της κοινωνίας γενικότερα, αλλά και προς όφελος της ελληνοχριστιανικής πλειοψηφίας ειδικότερα.³⁷

³⁷ Σε σχετική ερώτηση που αφορά το μάθημα των θρησκευτικών ο Αρχιεπίσκοπος δηλώνει το εξής: «Μέχρι το 1960 προστάτης της παιδείας ήταν η εκκλησία. Γαλουχούντο τα παιδιά ελληνοχριστιανικά και είχαμε πολύ καλό μορφωτικό επίπεδο. Δεν μπορούμε με μια μονοκοντυλιά να ξεγράψουμε την προσφορά της εκκλησίας. Η εκκλησία δεν θέλει να γίνει ο άνθρωπος κομπιούτερ. Δεν θέλουμε τον

Στο βιβλίο *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*, που διδάσκεται στα παιδιά της Γ' Λυκείου, μπορεί κανείς να διακρίνει τον Χριστιανικό Λόγο να διατυπώνεται με τρόπο που ν' αγγίζει υπαρξιακά προβλήματα του σημερινού ανθρώπου και ευαίσθητες πτυχές της κοινωνικής του ζωής.³⁸ Γραμμένο σε απλή και προσιτή γλώσσα, το βιβλίο καθίσταται κατανοητό και εύκολα προσβάσιμο στα παιδιά που θέλουν να έρθουν σε επαφή με τη θρησκεία του Χριστιανισμού και να κατανοήσουν τον ανθρωποκεντρικό της χαρακτήρα. Το βιβλίο είναι επενδυμένο με εικόνες, όχι κατ' αποκλειστικότητα χριστιανικού

άνθρωπο να έχει μόνο γνώσεις. Θέλουμε να έχει και ήθος ώστε να στηρίξει την ζωή του πάνω σε αρχές, αξίες και ιδανικά. *Πολίτης* 18 Νοεμ. 2012.

Στην ίδια λογική κινούνται και οι δηλώσεις του προέδρου της ΟΕΛΜΕΚ Δημήτρη Ταλιαδώρου: «το μάθημα των θρησκευτικών δεν είναι μάθημα προσηλυτισμού αλλά διδασκαλίας των πανανθρώπινων αξιών όπως της αγάπης της ισότητας και της αλληλεγγύης, που διαπνέουν όλες τις θρησκείες.» Εφημερίδα *Φιλελεύθερος* 14 Σεπ. 2012.

Τον Νοέμβριο του 2011 η ΟΕΛΜΕΚ ζήτησε την κατάργηση του τότε νέου βιβλίου των θρησκευτικών της Α Γυμνασίου υποστηρίζοντας ότι το βιβλίο ήταν περισσότερο πολιτιστικού παρά θρησκευτικού χαρακτήρα και ότι από αυτό απουσίαζε οποιαδήποτε αναφορά στην Παλαιά Διαθήκη. Με δηλώσεις του ο κ. Ταλιαδώρος δήλωσε πως με αυτό τον τρόπο απαξιώνεται η Παλαιά Διαθήκη η οποία αποτελεί τις ρίζες του Χριστιανισμού και ότι πίσω από την αντικατάσταση του βιβλίου κρύβονται σκοπιμότητες ζητώντας από το Υπουργείο να επιληφθεί του ζητήματος. http://thriskeftika.blogspot.com/2011/11/blog-post_108.html

³⁸ Μπέγζος Μ.Π.-Παπαθανασίου Α.Ν., *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*: Γ Γενικού Λυκείου

χαρακτήρα, καθώς και με ποιήματα και φιλοσοφικά αποφθέγματα που συνδιαλέγονται με αποσπάσματα από την Καινή Διαθήκη. Η αισθητική του βιβλίου προσιδιάζει περισσότερο σε ανάγνωσμα επιμορφωτικού χαρακτήρα και γενικών γνώσεων, παρά σε βιβλίο θρησκευτικών με την κλασσική έννοια του όρου. Ο αναγνώστης παρακινείται με αυτό τον τρόπο να μάθει περισσότερα για τον Χριστιανισμό, χωρίς απαραίτητα να τον βιώνει και να τον ασπάζεται.

Στο κεφάλαιο Β' με τίτλο «Το Χριστιανικό ήθος και η σύγχρονη κοινωνία», ο συγγραφέας καταπιάνεται με το 'κοινωνικό πρόβλημα', το δυσεπίλυτο χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών που εκτρέφει διαχρονικά τον κόσμο μας με ανισότητα και αδικία.³⁹ Γίνεται λόγος για μια ανθρωπότητα δύο ή περισσότερων ταχυτήτων, που μας επιτρέπει να μιλάμε για ύπαρξη κόσμων παράλληλων και αντιτιθέμενων μεταξύ τους. Αυτός που καλείται ως πρώτος και δεύτερος κόσμος ευημερεί εις βάρος του τρίτου, που μετά από αιώνες αποικιοκρατίας κατατρέχεται από πείνα και ανέχεια. Η σύντομη επιτομή στο κοινωνικό πρόβλημα αγγίζει ευαίσθητες πτυχές της ζωής του Χριστιανού που καλείται, σε κάθε περίπτωση, να πάρει θέση γνωρίζοντας τι είναι δέον και φρόνιμον να πράξει βάσει της Χριστιανικής Ηθικής.

Μέσα από την συνοπτική αυτή περιγραφή ανακύπτει και το ερώτημα περί του ρόλου της εκκλησίας απέναντι στο κοινωνικό πρόβλημα. Αφού στο κείμενο αποδίδονται εν συντομία οι συντεταγμένες της αδικίας στον κόσμο μας, η εκκλησία παρουσιάζεται ως ο θεσμός εκείνος που προσφέρει δυνατότητες διεξόδου αφού τοποθετεί το πρόβλημα σε μια νέα βάση: «κομίζει μια νέα και συνολική θέαση του κόσμου, της

³⁹Ο.π. σελ.57

ύλης, της κοινωνίας, των ανθρώπινων σχέσεων»⁴⁰ αφού όπως αναφέρεται οι Χριστιανοί προσδοκούν «στην έλευση της βασιλείας του Θεού, δηλαδή ενός νέου κόσμου αγάπης και δικαιοσύνης.»⁴¹ Το όλο κεφάλαιο διαπνέεται από μια διάθεση να συζευχθούν δύο γλώσσες, ή μάλλον δύο πλαίσια λόγου: από την μια ο επιστημονικός λόγος (κοινωνιολογικός και οικονομικός) που εξηγεί το κοινωνικό πρόβλημα ως ζήτημα «...δίκαιης κατανομής των υλικών αγαθών και των μέσων παραγωγής, καθώς και της δυνατότητας του κάθε ανθρώπου να απολαμβάνει τα υλικά αγαθά με ασφάλεια και ειρήνη»⁴² και από την άλλη ο θρησκευτικός που ανατρέχει σε εδάφια της Καινής Διαθήκης, αποπειρώμενος να εξηγήσει ποια συμπεριφορά οφείλει να επιδείξει ο Χριστιανός μπροστά σε μια σειρά κοινωνικών ζητημάτων, όπως το θέμα της ιδιοκτησίας, της ελεημοσύνης και του εργατικού μισθού.

Στο κεφάλαιο Γ', «Η βιολογική διάσταση στην ζωή του ανθρώπου», παρατηρεί κανείς την ιδιαίτερη προσοχή με την οποία περιγράφεται ο άνθρωπος, «ως ενιαία ψυχοσωματική οντότητα»⁴³ που λειτουργεί και αισθάνεται εξίσου σωματικά όσο και πνευματικά. Αρχικά, γίνεται μια αναφορά στο ανθρώπινο σώμα όπως αυτό γινόταν αντιληπτό στον αρχαίο κόσμο, υπογραμμίζοντας την προτεραιότητα και αξία που δινόταν στην ψυχή έναντι του σώματος και στην από τους

⁴⁰ Μπέγζος Μ.Π.-Παπαθανασίου Α.Ν., *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*: Γ Γενικού Λυκείου, σελ.59

⁴¹ Ο.π. σελ.59

⁴² Ο.π. σελ.59

⁴³ Μπέγζος Μ.Π.-Παπαθανασίου Α.Ν., *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*, σελ.80

αρχαίους συγγραφείς συχνή υποτίμηση του. Για τον Χριστιανισμό, όπως εξηγείται παρακάτω, ψυχή και σώμα αποτελούν ένα και το αυτό αναπόσπαστο μέρος της ζωής του ανθρώπου, γι' αυτό και θα πρέπει να διαλυθεί η όποια εσφαλμένη εντύπωση ότι ο Χριστιανισμός «...θεωρεί το σώμα ως κάτι κατώτερο ή ως έδρα της αμαρτίας»⁴⁴. Η τελευταία διευκρίνιση είναι σημαντική, καθώς επιθυμεί να ξεκαθαρίσει το τοπίο όσον αφορά το 'σώμα' και τις εσφαλμένες απόψεις περί αυτού, που επικρατούν ακόμη και μεταξύ θρησκευομένων. Αυτό που διακηρύσσει ο Χριστιανισμός είναι η κατάργηση της φθοράς του σώματος και όχι η κατάργηση του σώματος ως έχει, λόγια που ηχούν αρκετά προοδευτικά, ώστε να θεμελιώσουν μια ηθική που οφείλει να διακατέχει την σχέση των δύο φύλων, θέμα που αναπτύσσεται στο αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο.

Η σχέση άνδρα-γυναίκας είναι μια σχέση ισότιμη, όπως εξηγείται στη συνέχεια και αναγκαία, αφού οι άνθρωποι «...από μόνοι τους είναι 'μισά' όντα που αποζητούν την ολοκλήρωση και την αλληλοσυμπλήρωση»⁴⁵. Δεν νοείται αλληλοσυμπλήρωση χωρίς αφοσίωση και αγάπη απέναντι στον άλλο, διαφορετικά μιλάμε για μια συνάντηση προσώπων που υστερόβουλα και εγωκεντρικά χρησιμοποιούν το ένα το άλλο ως εργαλείο. Αυτή η νύξη γίνεται συχνά κατά την διάρκεια του κεφαλαίου, όταν, για παράδειγμα, η σεξουαλική δραστηριότητα προσδίδεται ως υγιής κατάσταση από την ώρα που αποτελείται σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο και δεν αφήνεται τυχαία και απροκάλυπτα να ικανοποιεί ατομικές

⁴⁴Ο.π. σελ.81

⁴⁵Ο.π. σελ.88

βιολογικές ορμές.⁴⁶ Εν συνεχεία, ο όρος *σεξουαλικότητα*, με τον οποίο και τιτλοφορείται το υποκεφάλαιο (Σεξουαλικότητα και κοινωνία προσώπων), εκλείπει και υποκαθίσταται από αυτό που η Εκκλησία προκρίνει ως το ηθικά ευπρεπές που είναι ο *έρωτας*. Κατ'ακρίβειαν ο έρωτας για την εκκλησία αποτελεί τρόπο ζωής ο οποίος δύναται να διεκπεραιώσει την αρμονική σχέση μεταξύ ανθρώπων, αλλά και μεταξύ Θεού και ανθρώπου, πραγματώνοντας τη Θεία επιθυμία για ύπαρξη μιας «αγαπητικής κοινωνίας ανθρώπων».⁴⁷ Οι διασαφηνίσεις που δίνονται γύρω από το θέμα της σχέσης των δύο φύλων συνάδουν με μια πανανθρώπινη ηθική που διακατέχει πολλές θρησκείες και που δεν περιορίζεται στην υπεράσπιση ενός λόγου αμιγώς χριστιανικού ο οποίος αφορά τον εν δυνάμει κοινόν της χριστιανικής θρησκείας. Αντιθέτως, αφορά όλους, χριστιανούς και μη, το σύνολο των πολιτισμένων ανθρώπων, που βλέπουν την ανθρώπινη ουσία να πραγματώνεται βάσει της ευγενούς άμιλλας που επικρατεί μεταξύ αλλήλων. Η αναφορά σε αρνητικές ποιότητες που χαρακτηρίζουν το ανθρώπινο γένος γίνεται μόνο αποσπασματικά με τον τόνο της προειδοποίησης και του φόβου που εγκυμονεί 'η ανέραστη επικράτηση του εγωκεντρισμού'. Ανάμεσα στα ωραία λόγια που προικίζουν τον έρωτα ως ιδεατή στάση ζωής, παρεμβάλλονται κωδικοποιημένες προτάσεις που προειδοποιούν: «Η εγωιστική ύπαρξη είναι ανέραστη ύπαρξη»⁴⁸, μεταφέροντας την αίσθηση ότι η περαιτέρω

⁴⁶ Μπέγζος Μ.Π.-Παπαθανασίου Α.Ν., *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*, σελ.90

⁴⁷ Ο.π. σελ.90

⁴⁸ Μπέγζος Μ.Π.-Παπαθανασίου Α.Ν., *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*, σελ.90

εμβάθυνση στις αρνητικές πτυχές της ζωής ενδεχομένως να αποβεί επιζήμια για τον ερευνητή.

Η αποφυγή περαιτέρω ερμηνείας όσον αφορά την εγωκεντρική φύση του ανθρώπου, ο υπερτονισμός του έρωτα έναντι της έμφυτης σεξουαλικότητας και οι δυσχερείς για το σώμα και την ψυχή συνέπειες κατάχρησης της, η προσήλωση στον έντιμο βίο που προϋποθέτει και αφοσίωση απέναντι στον διαβίου σύντροφο, είναι κάποια από τα χαρακτηριστικά που διαπερνούν το κεφάλαιο, «Η βιολογική διάσταση στην ζωή του ανθρώπου». Ο εκκλησιαστικός λόγος φαντάζει εκσυγχρονισμένος στα σημεία που διαλευκαίνονται οι μέχρι τώρα παρανοήσεις, μεταφέροντας μια αίσθηση αυτοκριτικής διάθεσης και καθαρότητας σε σχέση με το τι πραγματικά πρεσβεύει ο Χριστιανισμός.⁴⁹ Η αγάπη, η φιλευσπλαχνία, η εξοικείωση με την ιδέα ότι ο άνθρωπος αποτελεί ενιαία ψυχοσωματική οντότητα με συνείδηση, συγκροτούν τον Χριστιανισμό ως ανθρωποκεντρική θρησκεία, που καλό θα ήταν να διδάσκεται σε όλους χωρίς εξαιρέσεις εφόσον φοιτούν σε ελληνοχριστιανικά σχολεία. Αυτή ενδεχομένως να είναι η κατά προσέγγισιν θέση της εκκλησίας σε σχέση με την διδασκαλία η όχι του μαθήματος των θρησκευτικών, μπροστά στο ζήτημα περί νομιμοποίησης, η όχι, του δικαιώματος στην απαλλαγή. Το περιεχόμενο του βιβλίου «*Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*» είναι διαμορφωμένο με τέτοιο τρόπο που προβάλλει τις ευγενείς και θετικές ποιότητες του ανθρώπου που

⁴⁹Ενδεικτική είναι η διασαφήνιση ότι το ανθρώπινο σώμα για τον Χριστιανισμό είναι και αυτό «καλόν λίαν» και ότι δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως κάτι δαιμονικό ή αμαρτωλό(σελ.82). Η διασαφήνιση επίσης του όρου σάρκα όπως αυτός χρησιμοποιείται στην Αγία Γραφή που δεν σημαίνει απλώς το σώμα αλλά ολόκληρο τον άνθρωπο(σελ.83).

παραμένει άφθαρτος μέσα στο χρόνο, εφόσον ακολουθεί τον λόγο του Θεού.

«Ό,τι μένει έξω από το Σώμα της Εκκλησίας δεν είναι κατ' ανάγκη κακό, είναι όμως φθαρτό. Πεθαίνει, όταν πεθάνουν οι συντελεστές του»⁵⁰, μας εξηγείται όσον αφορά τους δεσμούς νεαρών και νεανίδων που δεν έχουν τελέσει το μυστήριο του γάμου. Η φράση είναι ενδεικτική της λογικής που χαρακτηρίζει το βιβλίο. Μια λογική που προειδοποιεί για τους κινδύνους που ελλοχεύουν στην περίπτωση 'που θα' ή 'που δεν', χωρίς να ασχολείται εις βάθος με το τι είναι κατακριτέο και τι όχι παρά μόνο σε στιγμές, όταν η αναφώνηση και μόνο του κινδύνου στέκεται αρκετή για να αφυπνίσει και να βάλει στον σωστό δρόμο. Ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο διατυπώνονται οι προτροπές και οι επισημάνσεις μέσω τοποθετήσεων, παρακινεί τον αναγνώστη στο να μάθει περισσότερα για το τι εστί άνθρωπος, ακολουθώντας την Χριστιανική οδό. Δίνει απλές, ανθρώπινες απαντήσεις σε καυτά ερωτήματα.

Εν κατακλείδι:

Η ανάλυση του βιβλίου «*Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*» μας επιτρέπει να μιλάμε για εξέλιξη του Χριστιανικού Λόγου προς μια κοινωνική κατεύθυνση που εξακολουθεί να διατηρεί τον άνθρωπο ως πρωταρχικό μέλημα, ως το κατ'είκοναν και ομοίωσην δημιουργημα του Θεού επί της γης. Μιλάμε για μια θέαση του κόσμου που χρησιμοποιεί άλλη γραμματική και συντακτικό από αυτό της κοινωνικής επιστημονικής μελέτης για να εξηγήσει κοινωνικά συμβάντα που οδηγούν στην κατάπτωση της ανθρώπινης ηθικής, άρα και στην κατάπτωση

⁵⁰Μπέγζος Μ.Π.-Παπαθανασίου Α.Ν., *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*, σελ.91

του ανθρώπου, κατ'επέκταση. Προτείνει λύσεις για να απαλλαγούμε από τον 'βλάσφημο ετούτο κόσμο', ακολουθώντας τα παραδείγματα της Αγίας Γραφής, χωρίς να κλείνει τα μάτια και να προσπερνά τα σημερινά κοινωνικά αδιέξοδα, αλλά προσπαθώντας περισσότερο να τα εξηγήσει. Η σωτηρία αυτού του κόσμου θα επέλθει μέσα από βαθιά επίγνωση των διακυβευμάτων που τίθενται ενώπιον του Χριστιανού, σε περίπτωση που αυτός ο κόσμος συνεχίσει να λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο που λειτουργούσε πάντα. Από τα κείμενα του βιβλίου προκύπτει μια θέαση της ιστορίας ευμενώς στατική, με την έννοια ότι η ανθρώπινη φύση ποτέ δεν αλλάζει, και πως τα ανθρώπινα συμβαίνοντα θετικά ή αρνητικά αποτελούν επαναλήψεις ενός παρελθόντος που επιστρέφει και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το πεπρωμένο του σημερινού ανθρώπου, παρόλο που οι εξελίξεις βαίνουν ταχέως και ο άνθρωπος προοδεύει προς το καλύτερο, όπως αφήνεται να νοηθεί⁵¹. Το πέρασμα στην αιωνιότητα προϋποθέτει αφοσίωση στις πανανθρώπινες αξίες και ιδανικά, κάτι που για τον Χριστιανό σημαίνει το βίωμα των λιγότερων δυνατών αμαρτημάτων και παραστρατημάτων. Φαντάζει ηθικά ανάρμοστο για κάποιον, να ζητά απαλλαγή από ένα μάθημα που τον διδάσκει οικουμενικές αξίες και ιδανικά.⁵² Ποιός

⁵¹Σε πολλά σημεία του βιβλίου γίνεται ενδελεχής αναφορά στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ανθρώπινης φύσης, στα πάθη και τις ανησυχίες που διακατέχουν τον μέσο άνθρωπο στις μέρες μας. Αν και αναγνωρίζεται ρητώς ότι ο άνθρωπος είναι ο δημιουργός της ιστορίας του (σελ.72) η αναφορά περί «...έλευσης της Βασιλείας του Θεού, δηλαδή ενός νέου κόσμου αγάπης και δικαιοσύνης» (σελ. 59), αντιστρατεύεται την πεποίθηση ότι ο άνθρωπος μπορεί πράγματι να αλλάξει τον κόσμο και μαζί την ιστορία του.

⁵²Ενδιαφέρον συγκεντρώνει η συνέντευξη του καθηγητή και πρώην

τολμά να μην οραματίζεται τον άνθρωπο ως ανθρωπιστή που ενδιαφέρεται για τον πλησίον του ως εαυτόν, σε ένα κόσμο που μάχεται, καιρό τώρα, να μας πείσει περί του αντιθέτου, που το κυνήγι για ικανοποίηση του ιδίου συμφέροντος αποτελεί κανόνα, θέμα επιβίωσης και τρόπο ζωής για τον καθένα;

Η αξίωση της εκκλησίας να συνεχίσει να διδάσκεται το μάθημα των θρησκευτικών υπονοεί την *ηθικοποίηση του Χριστιανικού Λόγου και την Χριστιανοποίηση της ηθικής*, μια διαδικασία αμφίδρομη, που παράγει εκσυγχρονισμένες ερμηνείες όσον αφορά τον άνθρωπο και την θέση που κατέχει στην σημερινή κοινωνία. Η λογική αυτή λειτουργεί αποτρεπτικά, περιορίζοντας τα περιθώρια που δίνονται σε κάποιον να επιχειρηματολογήσει υπέρ της απαλλαγής του, αφού το μάθημα παρουσιάζεται ως πρότυπο διδασκαλίας οικουμενικών αξιών και καλής διαγωγής.

Η κριτική παρουσίαση κάποιων πτυχών του βιβλίου των θρησκευτικών, στόχο είχε να αναδείξει την φιλοσοφία που χαρακτηρίζει το περιεχόμενο της διδακτέας ύλης του μαθήματος και κυρίως να δείξει πως ο Χριστιανικός Λόγος

προέδρου της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Χρήστου Οικονόμου στον Φιλελεύθερο 28/02/2013 σχετικά με το μάθημα των θρησκευτικών και το δικαίωμα στην απαλλαγή. Το μάθημα, όπως υποστηρίζει, δεν διέπεται από θεοκρατικές αντιλήψεις αλλά διαθέτει σαφές και συγκεκριμένο γνωσιολογικό περιεχόμενο. Αποτελεί, όπως αναφέρει, βασική παιδαγωγική αρχή η σφαιρική κατάρτιση των παιδιών στις ποικίλες γνωσιολογικές πλευρές αφού με αυτό τον τρόπο οξύνεται ο νους και ενδυναμώνεται η κριτική σκέψη. Τα θρησκευτικά ως εκ τούτου είναι μάθημα γνωσιολογικό όπως η ιστορία, τα μαθηματικά, η φιλοσοφία και η τέχνη γι' αυτό και δεν πρέπει να στερήσουμε στα παιδιά το δικαίωμα στην διδασκαλία του. Μ' αυτή την έννοια καταλήγει «είναι αυτονόητο ότι το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να είναι υποχρεωτικό για όλα τα παιδιά».

αναγκάστηκε να εναρμονισθεί με τις ανάγκες των καιρών, ακριβώς για να συνεχίσει να παράγεται, να ενδυναμώνεται και άρα να νομιμοποιείται στα μάτια του συνόλου της κοινωνίας. Σε μια κοινωνία θρησκευτικά ανομοιομορφη, όπου η ελευθερία του ατόμου να πρεσβεύει συγκεκριμένη θρησκεία ή δόγμα και να εκδηλώνει ελεύθερα τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις κατοχυρώνεται ως δικαίωμα, η ανάγκη διαμόρφωσης ενός Λόγου που να μην δίνει αφορμή σε οποιονδήποτε να ζητήσει απαλλαγή από το μάθημα αποτελεί αναγκαία στρατηγική από πλευράς της εκκλησίας. Η προσέγγιση που ακολουθήσαμε, αποπειράθηκε να ανιχνεύσει την διαμόρφωση του σύγχρονου Χριστιανικού Λόγου, το πλέγμα εκείνο των πρακτικών θέσεων και επιχειρημάτων που επιστρατεύονται για να αναχαιτίσουν την θέληση κάποιου να απαλλαγεί από το μάθημα των θρησκευτικών.

Είναι φανερό, ότι στην σημερινή εποχή καθίσταται αναγκαία μια εκδοχή του Χριστιανισμού που προάγει προοδευτικές κοσμοαντιλήψεις, εναρμονισμένες στις ανάγκες των καιρών, που δείχνουν να 'ανέχονται τον άλλο' ως μέρος μιας διαδικασίας εξανθρωπισμού παρά μύησης σε ένα θρησκευτικό δόγμα. Η Εκκλησία, ως εντολοδόχος του Θεού επί της γης, αναγκάζεται να εναρμονίσει τον Λόγο της με τις επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις και δικαιώματα που απορρέουν από το Σύνταγμα, γεγονός που την θέτει διαρκώς σε μια αναζήτηση στρατηγικών περιχαράκωσης των θέσεων της. Οι στρατηγικές αυτές δεν θα καρποφορούσαν, αν το μάθημα των θρησκευτικών μετατρεπόταν σε μάθημα προαιρετικής παρακολούθησης. Θα απέδιδαν όμως καρπούς, εάν το μάθημα αναγνωριζόταν ως υποχρεωτικό στο πλαίσιο του ότι προάγει πανανθρώπινες αξίες και ιδανικά που οφείλουν να διέπουν τον κάθε 'ευυπόληπτο' και 'δημοκράτη' πολίτη του αύριο.

Δεύτερη Ενότητα

Θρησκευτική ελευθερία στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ο ρόλος της θρησκείας στην Ευρώπη:

Ο ρόλος της θρησκείας και των υπαρξιακών πεποιθήσεων του κάθε ανθρώπου σε μια πολυπολιτισμική Ευρώπη που σέβεται τις διαφορετικές κουλτούρες που τη συνθέτουν, αποτελεί, ίσως, ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχολούν την Ευρωπαϊκή εκπαιδευτική κοινότητα στις μέρες μας. Ο τρόπος διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία αντανακλά τον βαθμό ωρίμανσης μιας κοινωνίας που αποδέχεται την διαφορετικότητα του άλλου και σέβεται και συνεκτιμά τις λεπτές ισορροπίες που διακυβεύονται μπροστά στο ενδεχόμενο παραγωγής διακρίσεων μεταξύ ατόμων και φυλετικών/κοινωνικών ομάδων. Οι λόγοι που συντρέχουν και αναδεικνύουν τις θρησκευτικές διαφορές ως αφορμή διαφωνίας ή ακόμη και διένεξης μεταξύ ανθρώπων και ομάδων, είναι κατεξοχήν πολιτικοί μα και κοινωνικοί, ιστορικοί και οικονομικοί. Σε κάθε περίπτωση είναι υπαρκτοί και ανιχνεύσιμοι υπό το φώς της τρέχουσας συγκυρίας, αρκεί να έχουμε το θάρρος και την ψυχραιμία να αντιληφθούμε την επικαιρότητα των πραγμάτων και κατ'επέκταση τους λόγους που συνδιαμορφώνουν μια συγκεκριμένη αντίληψη για την θρησκεία και για τα ποικίλα θρησκευόμενα και μη. Αυτό, λαμβάνοντας υπόψη ότι τα συνειδησιακά πιστεύω που εκπροσωπεί ο καθείς αποτελούν ευαίσθητο προσωπικό δεδομένο που χρήζει της ανάλογης ευαίσθητης αντιμετώπισης και φροντίδας.

Το πώς η θρησκεία χρησιμοποιείται ως εργαλείο εξυπηρέτησης

πολιτικών σκοπών, είναι μια πραγματικότητα που καθορίζει κατά πολύ τους σημερινούς συσχετισμούς δυνάμεων μεταξύ των εθνών. Η κατάρριψη των Δίδυμων Πύργων στις 11 Σεπτεμβρίου 2001 στην Νέα Υόρκη και η κήρυξη από τις Η.Π.Α. πολέμου ενάντια στην τρομοκρατία, αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα του πώς η θρησκεία και οι θρησκευτικές διακρίσεις καλλιεργούνται με τρόπο που να αποφέρουν τα μέγιστα πολιτικά οφέλη.⁵³ Οι επεκτατικές βλέψεις των Η.Π.Α. προς την Ανατολή, φαίνεται να παίρνουν τον χαρακτήρα θρησκευτικού πολέμου, γεγονός με απρόβλεπτες για το μέλλον συνέπειες, αν αναλογιστούμε το μέγεθος των συμφερόντων, οικονομικών και πολιτικών, που διακυβεύονται. Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται ένα αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ πολιτισμών, αφού η εμπέδωση μιας κατάστασης γενικευμένου φόβου εμποδίζει τις διαφορετικές κουλτούρες από το να συνυπάρξουν. Υπό αυτή την άποψη λοιπόν, εύλογα ανακύπτει και ο προβληματισμός σε σχέση με το πώς θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό και κατανοητό ένα άλλο θρήσκευμα στα πλαίσια της καλλιέργειας αμοιβαίου σεβασμού μεταξύ των λαών.

Αυτά τα δεδομένα επηρεάζουν κατά πολύ την πολιτική των είκοσι οκτώ κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης απέναντι στο ζήτημα της θρησκευτικής συνείδησης και πολιτισμικής διαφορετικότητας θέτοντας υπο κριτική εξέταση το όλο πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην Ευρώπη. Το εάν η θρησκεία αποτελεί εκπαιδευτικό ζήτημα που χρήζει περαιτέρω μέριμνας σε σχέση με τους τρόπους διδασκαλίας του ή αν αποτελεί παράγοντα ενίσχυσης των κοινωνικών συγκρούσεων είναι ερώτημα, ίσως ένα από τα κρισιμότερα, που απασχολούν

⁵³Wolfram Weisse, Reflections on the REDCo project, *British journal of religious education* 33:2 111-125, p.112

την εκπαιδευτική κοινότητα ανά τον κόσμο.

Σε αυτά τα πλαίσια, η ευρωπαϊκή έρευνα με την ονομασία REDCo⁵⁴ (2006-9) καλείται να δώσει απαντήσεις ασχολούμενη με το ζήτημα της θρησκείας και της διδασκαλίας του μαθήματος στα σχολεία. Μελετώνται και εξετάζονται προβληματικές που αφορούν την θρησκευτική εκπαίδευση (Θ.Ε.)⁵⁵ στην Ευρώπη και προτείνονται τρόποι εξέλιξης της διδασκαλίας του μαθήματος στα σχολεία. Γίνεται επίσης εκτενής περιγραφή των μοντέλων διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, αλλά και σύγκριση των δυνατοτήτων και των περιορισμών στην παροχή θρησκευτικής παιδείας.⁵⁶

Ενδεικτικά, στην έρευνα έλαβαν μέρος οκτώ χώρες: Ηνωμένο Βασίλειο, Εσθονία, Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία, Νορβηγία, Ρωσία και Ισπανία. Ερευνητές από διάφορες χώρες, μέσα από ποιοτικές και ποσοτικές μελέτες, αποπειράθηκαν να αναδείξουν την επικαιρότητα του θρησκευόμενου σήμερα, καθώς και την ανάγκη εξέλιξης των μεθόδων διδασκαλίας του. Η έρευνα καταλήγει σε ενδιαφέροντα πορίσματα τα οποία και θα μας απασχολήσουν σε ένα μετέπειτα στάδιο στην προσπάθειά μας να αναλύσουμε συγκριτικά τα μοντέλα διδασκαλίας των θρησκευτικών σε χώρες της Ευρώπης σε

⁵⁴REDCo 2006-9 είναι το ακρόνυμο για: « Religion in Education: A contribution to dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European countries.»

Στα ελληνικά αποδίδεται ως: «Η θρησκεία στην εκπαίδευση: Μια συνεισφορά στον διάλογο ή παράγοντας σύγκρουσης στην μεταμόρφωση των κοινωνιών των Ευρωπαϊκών χωρών.»

Απο τούδε και στο εξής αναφέρεται ως REDCo.

⁵⁵Θ.Ε. αποτελεί το ακρόνυμο του 'Θρησκευτική Εκπαίδευση'

⁵⁶Weisse, p.113-4

σχέση με το αντίστοιχο της Κύπρου.

Πρώτα όμως, ας θέσουμε το πλαίσιο συζήτησης μέσα στο οποίο σκιαγραφείται ο ρόλος της θρησκείας στις μέρες μας. Αυτό θα μας επιτρέψει μια εμπειριστατωμένη ανάλυση των μοντέλων διδασκαλίας που ακολουθούνται, επί του παρόντος, στις χώρες μέλη της Ε.Ε.

Εκκοσμίκευση στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης:

Η πολυσημία και η πολυπλοκότητα του όρου ‘εκκοσμίκευση’, μας επιτρέπει να αναφερθούμε σε αυτή μόνο εν μέρει, και στα πλαίσια που η θεματική της παρούσας μελέτης μας επιτρέπει. Καθότι το φαινόμενο έχει ως τοπικό σημείο αναφοράς τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφερόμαστε σε μια πολιτισμική διαδικασία που παίρνει θέση κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα στις χώρες της Βορειοανατολικής Ευρώπης με την ανάδειξη του συνταγματικού πολιτεύματος και εκτείνεται μέχρι τις μέρες μας μέσω της διαρκούς αλληλεπίδρασης, μα και διένεξης, μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας σε ζητήματα αποκρυστάλλωσης της εθνικής ταυτότητας αλλά και σε ζητήματα εθνικής κυριαρχίας.⁵⁷

Στα πλαίσια που εδώ ερευνούμε το ζήτημα, πρέπει να

⁵⁷Με τον όρο ‘εκκοσμίκευση’ στην παρούσα μελέτη αναφερόμαστε σε μια πολιτισμική διαδικασία κατά την οποία η κοινωνία διαρθρώνεται με κοσμικά κριτήρια απαλλαγμένη από τον έλεγχο της θρησκείας και όχι με την Χριστιανική σημασία του όρου που θέλει την κοινωνία να υποπίπτει προς τα κοσμικά ιδεώδη και πεποιθήσεις. Το ζήτημα ‘εκκοσμίκευση’ δηλαδή νοείται από την κοινωνιολογική του διάσταση. Για περισσότερα βλέπε Peter Berger, *The sacred canopy. Elements of a sociological Theory of Religion*, Doubleday, New York 1967, σελ. 104-8 και Πέτρος Βασιλειάδης, *Μετανεωτερικότητα και εκκλησία: Η πρόκληση της Ορθοδοξίας*, Εκδ. Ακρίτας 2002, σελ.18-9

διευκρινίσουμε ότι η ‘εκκοσμίκευση’ δεν εκλαμβάνεται ως διαδικασία που έχει ήδη συντελεσθεί σε ένα χρόνο παρελθόντα, με αποτέλεσμα να προσδιορίζει συνολικά τις εξελίξεις από τότε μέχρι σήμερα. Μια τέτοιου τύπου αντίληψη μάλλον αδυνατεί να κατανοήσει ότι η κοινωνία η ίδια αποτελεί ‘ζωντανό οργανισμό εν εξελίξει’, που αναδιαμορφώνεται και μεταβάλλεται χωρίς ποτέ να προδιαγράφεται το πεπρωμένο της.

Η εκκοσμίκευση, λοιπόν, δεν γίνεται αντιληπτή ως καθολική σημασία που επηρεάζει στον ίδιο βαθμό τις χώρες της Ε.Ε. αλλά ως μια πολυεπίπεδη διαδικασία που αφορά και εμπλέκει πολυάριθμους παράγοντες. Με αυτή την έννοια, θα λέγαμε ότι υπάρχουν και συντελούνται πολλές εκκοσμικεύσεις σε πολλά μήκη και πλάτη της κοινωνίας, πέραν αυτής που αφορά αποκλειστικά την σχέση εκκλησίας-κράτους. Η σχέση μαγείας και θρησκείας, η διαδικασία αναμόρφωσης θρησκευτικών δογμάτων και η εμφάνιση νέων, η εξατομίκευση της θρησκείας και η ανεκτικότητα απέναντι στις πεποιθήσεις του άλλου⁵⁸ θέλουν το νόημα ‘εκκοσμίκευση’ να συναρτάται άμεσα με τις τωρινές πολιτισμικές διαφοροποιήσεις. Επιπλέον, η εμφάνιση νέων θρησκευμάτων που δεν διαπνέονται από την ηθική που χαρακτηρίζει τα καθιερωμένα θρησκευτικά δόγματα, η καλλιέργεια θρησκευτικού φανατισμού, αλλά και η συγκρουσιακή συμβίωση «...τάσεων εκκοσμίκευσης και επαναφοράς του ιερού»⁵⁹ ενεργοποιούν το διαχρονικό ερώτημα του εάν πράγματι η θρησκευτική πίστη ενισχύει τις διακρίσεις

⁵⁸Ν. Δεμερτζής, Πολιτική και επικοινωνία: Όψεις εκκοσμίκευσης της ορθοδοξίας στο *Θρησκείες και Πολιτική στην Νεοτερικότητα*, σελ. 147

⁵⁹Ο.π., σελ. 145

και τις διαιρέσεις μεταξύ των ανθρώπων.⁶⁰

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση των εικοσιοκτώ κρατών μελών, η θρησκεία που συγκεντρώνει τα μεγαλύτερα ποσοστά πιστών είναι ο Χριστιανισμός. Στην επίσημη του εκδοχή ο Χριστιανισμός αντιπροσωπεύεται από την Ορθόδοξη Εκκλησία, την Ρωμαιοκαθολική και την Προτεσταντική. Το μεγάλο σχίσμα του 1054 μ.Χ. επέφερε την διάσπαση της Χριστιανικής εκκλησίας σε Ορθόδοξη και Καθολική, γεγονός που καθόρισε κατά πολύ την ιστορική συνέχεια του δυτικού κόσμου στους μετέπειτα αιώνες. Η επόμενη σημαδιακή ημερομηνία για το μέλλον του χριστιανισμού ήταν το 1517 μ.Χ., οπότε παίρνει θέση η προτεσταντική μεταρρύθμιση. Πρόκειται για μια εκ νέου διάσπαση που αφορά την Καθολική Εκκλησία, η οποία δημιουργεί και τις συνθήκες ανάδειξης νέων θρησκευτικών δογμάτων και ρευμάτων, μια εξέλιξη που σηματοδοτεί την πρώτη, τουλάχιστον επίσημη, υπαρξιακή αναζήτηση των ανθρώπων να γνωρίσουν και να πιστέψουν σε κάτι πέραν του ενδεδειγμένου και του καθιερωμένου.⁶¹

⁶⁰Όπως παρατηρεί ο Αυστροαμερικανός κοινωνιολόγος Peter Berger, αρκετός κόσμος στις μέρες μας δηλώνει ‘μη θρησκευόμενος αλλά πνευματικός’ χωρίς να εννοεί η να υπονοεί κάποιο συγκεκριμένο θρήσκευμα αλλά μια γενικότερη κοσμοθεώρηση του πώς ορίζει κανείς τον εαυτό του ως αυθύπαρκτη οντότητα σε σχέση με τον κόσμο. Σύμφωνα με αυτή τη λογική ο καθείς μπορεί να ανακαλύψει τον πραγματικό του εαυτό μέσα από πνευματικές ασκήσεις και πρακτικές διαλογισμού, που δεν εμπίπτουν στα πλαίσια μιας αναγνωρισμένης από την κοινωνία θρησκείας. Η Grace Davie αποδίδει αυτή την στάση ζωής με την εύστοχη ρήση «πιστεύω χωρίς να ανήκω».

P. Berger, Davie and E.Fokas, *Religious America, Secular Europe: A theme and variations*, Ashgate 2008

⁶¹Περισσότερα σχετικά με το μεγάλο σχίσμα στην μελέτη του Hans-Georg Beck *Η Βυζαντινή χιλιετία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής

Με την ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση του δυτικού κόσμου, κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα, παρατηρείται μια σταδιακή χαλάρωση του δεσμού των ανθρώπων με την θρησκεία. Ο ευρωπαϊκός κόσμος, από τις ανώτερες τάξεις μέχρι και τα χαμηλά στρώματα, αρχίζει να αμφισβητεί το ‘αλάθητο’ του θρησκευτικού δόγματος, βλέποντας το ως «... ένα μεγάλο αλλά πεπερασμένο και μεταβαλλόμενο χαρακτηριστικό του ανθρώπινου στερεώματος»⁶². Οι προσπάθειες καθιέρωσης μιας επίσημης κοσμικής ηθικής από πλευράς των μορφωμένων του καιρού, σε συνδυασμό με την γενικότερη αδιαφορία και άγνοια των κατώτερων στρωμάτων απέναντι στη θρησκεία, δείχνει ότι ο ευρωπαϊκός κόσμος επιχειρεί να συνειδητοποιηθεί υπαρξιακά, λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της εγκόσμιας πραγματικότητας που τον περιβάλλει. Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, η θρησκεία εξακολουθεί να διατηρεί την επιρροή της στην κοινωνία, η πρωτοκαθεδρία της, ωστόσο, ως φορέα εξουσίας αμφισβητείται.

Ως αφετηριακά σημεία αναφοράς της διαδικασίας ‘εκκοσμίκευσης’ στους νεωτερικούς χρόνους παίρνονται η Γαλλική Επανάσταση και η Βρετανική βιομηχανική επανάσταση που έλαβαν χώρα στα τέλη του 18ου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.⁶³ Το ιστορικό φαινόμενο της ‘διττής

Τραπέζης, Αθήνα 1990

⁶² E.J. Hobsbawm, Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990 (1962), σελ.309

⁶³ Μια εξιστόρηση του κόσμου με όρους ταξικών, σαν αυτή που επιχειρείται από τον Hobsbawm, αναδεικνύει με τον πλέον παραστατικό τρόπο ότι υπάρχουν διαφορετικές αντιλήψεις για το τι είναι θρησκεία αναλόγως της κοινωνικής κατάστασης στην οποία ο κάθε άνθρωπος ανήκει. Διαφορετικά αντιλαμβάνεται, για παράδειγμα

επανάστασης' και οι μετασχηματισμοί που αυτή επέφερε στο σύνολο της Ευρωπαϊκής συναντίληψης περί θρησκείας, απέβησαν καθοριστικοί ως προς την διαμόρφωση εκπαιδευτικής πολιτικής σε σχέση με το ζήτημα από τα εν εξελίξει κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η Ευρώπη του σήμερα αποτελεί ένα κράμα πολιτισμών με ανομοιογενή θρησκευτικό χαρακτήρα, πιο κάτω επιχειρείται μια σκιαγράφηση των μοντέλων θρησκευτικής εκπαίδευσης που ακολουθούνται στις χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σε μια πρώτη φάση, γίνεται μια προσπάθεια να ανιχνευθεί ο χαρακτήρας που κατέχει η θρησκεία στις υπό εξέταση χώρες, πράγμα που θα μας επιτρέψει εν συνεχεία να προσεγγίσουμε τα αντίστοιχα μοντέλα διδασκαλίας των θρησκευτικών.

Ο ρόλος και ο χαρακτήρας της θρησκείας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης:

Το ζήτημα 'θρησκεία' παρουσιάζεται άλλοτε επίκαιρο και άλλοτε πεπερασμένο, αναλόγως, πάντα, της συγκυρίας που του επιτρέπει να αναδεικνύεται ως τέτοιο. Σε προηγούμενες εποχές, το να μιλά κάποιος για θρησκεία και να θέτει ερωτήματα υπαρξιακής φύσεως ενδεχομένως να εθεωρείτο αμάρτημα ή ακόμα και βλασφημία, ενώ σήμερα επικροτείται

ένας εργάτης την θρησκεία και την σημασία της στο Παρίσι του 18^{ου} αιώνα από ένα αριστοκράτη της εποχής. Αν και αυτό που χαρακτηρίζει ο Hobsbawm ως «αποχριστιανισμό των ανδρών» ήταν διαδεδομένο γνώρισμα της εποχής, σε κάθε περίπτωση οι λόγοι που συντρέχουν και οδηγούν σε αυτό είναι διαφορετικοί και δεν μπορούν να ερμηνευτούν μέσα από μια ολιστική ανάλυση. E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*

στα πλαίσια της αμοιβαίας πολιτισμικής συνύπαρξης ανθρώπων με διαφορετικά πιστεύω και πεποιθήσεις. Ίσως, γιατί πλέον οι άνθρωποι έχουν εμπεδώσει την κοσμικότητα των προβλημάτων που τους περιβάλλουν και θέλουν να δώσουν λύσεις μέσα και διαμέσου του άλλου, χωρίς να αναμένουν την παρέμβαση κάποιας ‘μεταφυσικής’ δύναμης. Η εμπέδωση αισθήματος φιλίας και ο σεβασμός απέναντι στον ‘άλλο’ ως κάτι διαφορετικό που αποπειρόμαστε να γνωρίσουμε αποτελεί μια διαρκή και ενεργή διαδικασία και όχι μια παθητική στάση ανοχής, απέναντι σε αυτό που αναμένεται να αφομοιωθεί από το επικρατούν στοιχείο. Σε κάθε περίπτωση το ζήτημα ‘θρησκεία’ παίζει σημαντικό ρόλο όσον αφορά την διαμόρφωση σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων. Μπορεί να συνεισφέρει στην σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ ετερόκλητων πολιτισμικά πληθυσμών, αλλά μπορεί και να αποτελέσει την αιτία όξυνσης των κοινωνικών σχέσεων και ανταγωνισμών.

Ο ακρογωνιαίος λίθος μιας κοινωνίας είναι η εκπαίδευση. Από αυτήν εξαρτάται, τουλάχιστον κατά ένα μεγάλο βαθμό, η γαλούχηση των πολιτών με τα απαραίτητα εκείνα εφόδια που θα επιτρέψουν σε ανόμιες πολιτισμικές παραδόσεις να συνδιαλέγονται και να δημιουργούν από κοινού. Το θεσμικό πλαίσιο της ευρωπαϊκής εκπαίδευσης κατοχυρώνει και διασφαλίζει, με σχετικές υποδείξεις, συνταγματικά δικαιώματα για όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως, χωρίς διακρίσεις, επαφίεται ωστόσο στο κάθε κράτος-μέλος κατά πόσο θα συμμορφωθεί με την τήρηση τους και θα τα εφαρμόσει.⁶⁴ Το κάθε κράτος-μέλος, μέσα από διαφορετικές πολιτικοκοινωνικές συνθήκες και προϋποθέσεις, διαμορφώνει

⁶⁴Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών Ελευθεριών, Άρθρο 9

τη δική του εκπαιδευτική πολιτική και προσεγγίζει το ζήτημα 'θρησκεία', λαμβάνοντας υπόψην τις επί του εδάφους του επικρατούσες θρησκευτικές πεποιθήσεις και διαφοροποιήσεις. Το εάν και κατά πόσο οι προερχόμενες από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο υποδείξεις έρχονται σε αντίθεση με την πολιτική που ακολουθούν τα κράτη-μέλη για τους δικούς τους λόγους στο συγκεκριμένο ζήτημα της θρησκευτικής και συνειδησιακής ελευθερίας, είναι ένα ερώτημα που παραμένει ανοικτό.

Με μια ματιά στις πρόσφατες συστάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, σε σχέση με το ζήτημα της θρησκείας στην εκπαίδευση, διαπιστώνουμε ότι γίνεται εκτενής αναφορά στον διαπολιτισμικό-διαθρησκευτικό χαρακτήρα που οφείλει να ακολουθήσει η διδασκαλία των θρησκευτικών στα σχολεία.⁶⁵ Όπως αναφέρεται, η προώθηση διαπολιτισμικού διαλόγου και η καλλιέργεια κριτικού πνεύματος, σε σχέση με την θρησκεία και τον ρόλο της όσον αφορά τις μεταξύ των κρατών πολιτικές διενέξεις του παρελθόντος και του παρόντος πρέπει να τονιστεί. Θέση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου είναι πως η διδασκαλία των θρησκευτικών οφείλει να έχει γνωσιολογικό χαρακτήρα, έτσι που τα παιδιά να αποκτούν επίγνωση του τι πιστεύει και πρεσβεύει το κάθε δόγμα. Αυτό συντείνει στην εμπέδωση αισθήματος ανοχής και ανεκτικότητας απέναντι στον 'άλλο', στοιχεία απαραίτητα όσον αφορά την ενάσκηση της δημοκρατικής πολιτότητας (democratic citizenship)⁶⁶. Ποιά είναι η θέση που κατέχει η θρησκεία στις χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και πώς η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών συντείνει στην ενδυνάμωση της

⁶⁵<http://hub.coe.int> Education and Religion, Religion and Democracy Recommendation 1720 (2005)

⁶⁶Ο.π.<http://hub.coe.int> Education and Religion, Religion and Democracy, Recommendation 1720 (2005)

‘δημοκρατικής πολιτότητας’ που προωθεί η Ε.Ε.; Μπορούμε σήμερα να ασχολούμαστε με το χριστιανικό δόγμα υπό την μορφή της γνωσιολογικής θεώρησης του, ή περισσότερο μιλάμε για την γνωσιολογική κατεύθυνση που οφείλει να πάρει το μάθημα υπό την αιγίδα της χριστιανικής θρησκείας;

Τα ερωτήματα αυτά είναι πολυσύνθετα και επιδέχονται πολλές απαντήσεις. Αναλόγως του από ποιιά σκοπιά αυτές προέρχονται χρησιμοποιούνται και τα σχετικά επιχειρήματα, είτε για να υπερασπίσουν τις άγιες και αμετακίνητες θέσεις τους, είτε για να προτάξουν την υπέρβαση των πολιτισμικών διακρίσεων και τους διχασμούς του παρελθόντος. Εμείς, προς το παρόν, θα περιοριστούμε στην ανίχνευση της θέσης που καταλαμβάνει η θρησκεία στις χώρες της Ε.Ε., έτσι που να κατανοήσουμε και τον χαρακτήρα του μαθήματος που διδάσκεται σε έκαστη χώρα.

Η έρευνα μας αντλεί στοιχεία και πορίσματα από το πλούσιο συγγραφικό έργο που έχει να επιδείξει η ευρωπαϊκή έρευνα REDCo, αξιολογεί τα ευρήματα της έρευνας «Η διδασκαλία των Θρησκευίων στα Ευρωπαϊκά Σχολικά συστήματα» της Luce Perin, αλλά και πληροφορείται από την έρευνα της Πηνελόπης Φουντεδάκη σε σχέση με τις συνταγματικές διαρρυθμίσεις των σχέσεων κράτους-εκκλησίας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁶⁷

⁶⁷ReDCo project: «Η θρησκεία στην εκπαίδευση: Μια συνεισφορά στον διάλογο ή παράγοντας σύγκρουσης στην μεταμόρφωση των κοινωνιών των Ευρωπαϊκών χωρών»

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας διαβάζω τα πορίσματα της έρευνας ReDCo όπως ανευρίσκονται στα βιβλία:

- Jackson, R., S. Miedema, W. Weisse, and J.-P. Willaime, eds. 2007. *Religion and education in Europe: Developments, contexts and debates*. Münster: Waxmann
- Knauth, T., D.-P. Jozsa, G. Bertram-Troost, and J. Igrave,

Στα εικοσιοκτώ κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επικρατούσα θρησκεία είναι ο Χριστιανισμός, ενώ το Ισλάμ αποτελεί την δεύτερη κατά σειράν θρησκεία με τα μεγαλύτερα ποσοστά πιστών.⁶⁸ Αν επικεντρωθούμε στην παραδοσιακή διάσταση της εκκοσμίκευσης, στη σχέση, δηλαδή, θρησκείας-κράτους στο δυτικό κόσμο, παρατηρούμε ότι υπάρχουν σοβαρές διαφοροποιήσεις που αφορούν τον χαρακτήρα και τις διαστάσεις που λαμβάνει σε κάθε χώρα ξεχωριστά. Η σχέση αυτή αντανακλάται στο χαρακτήρα που παίρνει το μάθημα των θρησκευτικών στην κάθε χώρα και στις προοπτικές που ανοίγονται ως προς το να αναπτυχθεί ένα πλαίσιο ειλικρινούς διαλόγου και όχι ένα πλέγμα διακρίσεων και αποκλίσεων μεταξύ των πολιτισμών.

Ο τομέας της εκπαίδευσης θεωρείται νευραλγικός ως προς το να εγερθεί αυτό το ζήτημα σε μια συγκεκριμένη βάση: είναι δυνατόν η προσφορά θρησκευτικής εκπαίδευσης στα σχολεία της Ευρώπης να λειτουργήσει ως 'μοχλός αποσυμπίεσης' των φυλετικών-κοινωνικών εντάσεων που ευδοκιμούν τόσο έντονα

eds. 2008. *Encountering religious pluralism in school and society – A qualitative study of teenagers' perspectives in Europe*. Munster: Waxmann.

Luce Pepin, «Η διδασκαλία των Θρησκειών στα Ευρωπαϊκά Σχολικά συστήματα: Ζητήματα πολιτικής και τάσεις», Allian Publishing Trust 2009

Πηνελόπη Φουντεδάκη, Θρησκεία και κράτος στην Ευρώπη: Εκκοσμίκευση και λειτουργική διαφοροποίηση, *Θρησκείες και πολιτική στην Νεοτερικότητα*, Εκδ. Κριτική 2002

⁶⁸Dan-Paul Jozsa 2007, Islam and education in Europe. With special reference to Austria, England, France, Germany and the Netherlands στο *Religion and Education in Europe. Developments, Contexts and Debates*, σελ.67-85

το τελευταίο διάστημα στις Ευρωπαϊκές κοινωνίες;
Μια ενδεχόμενη απάντηση υπονοεί την διαλεύκανση κάποιων νοημάτων όπως: τι σημαίνει θρησκευτική εκπαίδευση στις μέρες μας καθώς και ποια είναι τα επικρατούντα μοντέλα θρησκευτικής εκπαίδευσης που ακολουθούνται στην Ευρώπη.

Θρησκευτική εκπαίδευση:

Αναφερόμαστε σε μια γνωσιολογικής μορφής ‘γνωριμία’ των μαθητών με τις ποικίλες θρησκευτικές παραδόσεις, που σκοπό έχει να εμπεδώσει και να ενισχύσει το αίσθημα του σεβασμού στην διαφορετικότητα, στοιχείο απαραίτητο για την ομαλή λειτουργία μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Η θρησκεία, υπό αυτή την άποψη, εκλαμβάνεται ως πολιτισμικό φαινόμενο που χρήζει της δέουσας γνώσης και αποδοχής από όλα τα φυλετικά-κοινωνικά στρώματα. Σύμφωνα με τον Grimmitt, όλα τα παιδαγωγικά μοντέλα θρησκευτικής εκπαίδευσης (Θ.Ε) που ακολουθούνται στα σχολεία της Ε.Ε. συνιστούν εκφράσεις συγκεκριμένων υποθέσεων στο πώς η ‘εκπαίδευση’ και η ‘θρησκεία’ μπορούν να συνυπάρξουν στα πλαίσια ενός εκκοσμικευμένου εκπαιδευτικού συστήματος.⁶⁹

Το συγκεκριμένο μοντέλο θρησκευτικής εκπαίδευσης προωθείται στα περισσότερα σχολεία της δημόσιας εκπαίδευσης στην Ευρώπη και στόχο έχει την εμπέδωση κλίματος αμοιβαίας κατανόησης και συνυπαρξης μεταξύ των μαθητών που προέρχονται από διαφορετικούς πολιτισμούς και θρησκευτικές παραδόσεις. Διακρίνεται από τον κλάδο της παραδοσιακής Θεολογίας και την συγκεκριμένη διδασκαλία Χριστιανικής Αγωγής στα σχολεία, και στηρίζεται σε μια μεγάλη ποικιλία εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και

⁶⁹Michael Grimmitt, *Pedagogies of Religious Education*, McCrimmons 2000, σελ.17

διεπιστημονικών προσεγγίσεων. Η ερμηνευτική προσέγγιση στο ζήτημα 'θρησκεία' καθώς και η ενεργή συμμετοχή των μαθητών στην διαμόρφωση του μαθήματος, συντείνουν στο να κατανοήσει, κανείς, την ξεχωριστή θέση που κατέχει η 'άλλη θρησκευτική άποψη' ή μη στο διεθνές κοινωνικό 'γίνεσθαι'. Ταυτόχρονα ο μαθητής είναι σε θέση να κρίνει και να κριτικάρει τις τυχόν ελλείψεις και παρανοήσεις όσον αφορά την διδασκαλία του μαθήματος, διαμορφώνοντας με αυτό τον τρόπο ιδίαν άποψη και κοσμοθεώρηση περί του ζητήματος.

Επικρατούντα μοντέλα θρησκευτικής Εκπαίδευσης στην Ευρώπη:

Όσον αφορά την θρησκευτική εκπαίδευση που ακολουθείται στα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στις χώρες της Ευρώπης αυτή μπορεί να διακριθεί σε τρεις κύριες κατηγορίες:⁷⁰ 1) Ομολογιακή Θρησκευτική Εκπαίδευση στα σχολεία 2) Μη-ομολογιακή Θρησκευτική Εκπαίδευση 3) Ανυπαρξία Θρησκευτικής Εκπαίδευσης.

Ομολογιακή Θρησκευτική Εκπαίδευση:

'Ομολογιακά εκπαιδευτικά συστήματα' συναντάμε στις χώρες εκείνες που οι εκπρόσωποι των θρησκευτικών κοινοτήτων έχουν τον πρώτο λόγο ως προς την διαμόρφωση του περιεχομένου της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Αυτές οι χώρες είναι η Αυστρία, το Βέλγιο, η Κύπρος, η Ρουμανία, η Ισπανία, η

⁷⁰ Ακολουθώ το εξής μοντέλο κατηγοριοποίησης όπως αυτό παρουσιάζεται στο κείμενο του Jean Paul Willaime, *Different Models for Religious and Education in Europe* στο *Religion and Education in Europe. Developments, Contexts and Debates*

Ελλάδα, η Μάλτα, η Πολωνία, η Πορτογαλία, η Τσεχία, η Ουγγαρία, η Ιταλία, η Λετονία, η Λιθουανία, η Γερμανία, το Λουξεμβούργο και η Σλοβακία.

Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, το πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης οργανώνεται και ελέγχεται είτε από τις τοπικές-θρησκευτικές κοινότητες, είτε από το κράτος, είτε μέσω συνεργασίας των φορέων οι οποίοι καθίστανται υπεύθυνοι για την επιλογή των εκπαιδευτικών που θα διδάξουν το μάθημα καθώς και για την διαμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων. Σκοπός της ομολογιακής θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι να αναδειχτεί η ανάγκη του να πιστεύει κανείς σε ένα συγκεκριμένο θρησκευτικό δόγμα. Στις περισσότερες χώρες που εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία η παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης στα σχολεία είναι μάθημα επιλογής. Στις περιπτώσεις που το μάθημα είναι υποχρεωτικό οι μαθητές έχουν το δικαίωμα να αιτηθούν απαλλαγής από την παρακολούθηση του (Γερμανία, Αυστρία, Κύπρος, Ελλάδα, Βουλγαρία, Μάλτα, Σλοβακία).⁷¹

Στις χώρες της Ε.Ε. στις οποίες τα δημόσια σχολεία ακολουθούν την ομολογιακή κατεύθυνση διδασκαλίας, εμπεδώθηκε με τον χρόνο η αντίληψη ότι η παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης αποτελεί μέρος του προγράμματος σχολικής επιμόρφωσης και διαπαιδαγώγησης των Ευρωπαίων πολιτών του αύριο και ως εκ τούτου το μάθημα προσαρμόζεται στα πολυπολιτισμικά δεδομένα των καιρών.

Το κύριο πρόβλημα που προκύπτει μέσα από αυτή την δομή είναι ότι η διδασκαλία μιας συγκεκριμένης θρησκείας διευρύνει το πλέγμα των ήδη υφιστάμενων διακρίσεων

⁷¹Για την περιγραφή του μοντέλου ομολογιακής θρησκευτικής εκπαίδευσης ακολουθώ τον Ιταλό νομικό Silvio Ferrari όπως ανευρίσκεται στο κείμενο του J.P. Willaime σελ. 2

(κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών) μεταξύ των ανθρώπων σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, αλλά και αποδυναμώνει το αίσθημα κοινωνικής συνοχής, στοιχείο απαραίτητο για την ομαλή συμβίωση των ανθρώπων σε ένα πολυπολιτισμικό κόσμο. Λειτουργεί, επίσης, ως στοιχείο ανάδειξης και ενίσχυσης της ‘εθνικής ταυτότητας’, γεγονός που υποθάλλει μια διαρκή ένταση μεταξύ της γηγενούς Χριστιανικής πλειοψηφίας και των αλλογενών θρησκευτικών μειοψηφιών.

Μη ομολογιακή θρησκευτική εκπαίδευση:

Το εξής μοντέλο θρησκευτικής εκπαίδευσης εφαρμόζεται κατά κύριο λόγο στο Ηνωμένο Βασίλειο, την Δανία, την Φινλανδία, την Σουηδία, την Σλοβενία και την Εσθονία. Αποσκοπεί, περισσότερο, στη γνωσιολογική κατάρτιση των μαθητών σε σχέση με το δόγμα που η κάθε εκκλησία πρεσβεύει, παρά στον προσηλυτισμό των μαθητών σε μια συγκεκριμένη θρησκεία. Σε αυτή την περίπτωση, το πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης οργανώνεται και διευθύνεται από το κράτος που είναι επιφορτισμένο με την ευθύνη επιλογής των δασκάλων και καθηγητών, τη διαμόρφωση της διδακτέας ύλης και την έγκριση ενδεχόμενων διαφοροποιήσεων στο πρόγραμμα. Στις πλείστες των προαναφερόμενων χωρών η παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης στα δημόσια σχολεία είναι υποχρεωτική, οι μαθητές ωστόσο έχουν το δικαίωμα να ζητήσουν απαλλαγή.⁷²

Η περίοδος της εκκοσμίκευσης επηρέασε αυτές τις χώρες ως προς το να αλλάξουν άρδην την εκπαιδευτική τους πολιτική σε σχέση με την διδασκαλία των θρησκευτικών. Ενώ, κατά το

⁷²S. Ferrari στο Different Models for Religious and Education in Europe, σελ. 4

παρελθόν, ο θρησκευτικός τους χαρακτήρας ήταν κατά βάση ομολογιακός, στην συνέχεια, και μέσα από κοσμοϊστορικές επαναστάσεις και εξελίξεις, η θρησκευτική εκπαίδευση απέκτησε διαπολιτισμικό-διαθρησκευτικό περιεχόμενο.⁷³

Ιδιαίτερη έμφαση σε αυτή την διαθρησκευτική προσέγγιση δίνεται στην ανάδειξη κοινωνικών δεξιοτήτων από πλευράς μαθητών, όπως η κατανόηση των διαφόρων κοσμοθεωρήσεων που έχουν κοσμικό ή και υπερβατικό χαρακτήρα και η ανάπτυξη διαπολιτισμικού διαλόγου μεταξύ ανόμοιων πολιτισμικά και θρησκευτικά ατόμων. Σκοπός της διαθρησκευτικής εκπαίδευσης είναι η παροχή ενδεδειγμένης πληροφόρησης σε σχέση με τις θρησκείες, έτσι που να εμπεδώσουν οι μαθητές τα δημοκρατικά ιδεώδη που χαρακτηρίζουν μια πλουραλιστική Ευρωπαϊκή κοινωνία.

Να αναφερθεί, ωστόσο, ότι η γνωσιολογική προσέγγιση τείνει σε πολλές περιπτώσεις να προκρίνει την Χριστιανική ηθική και πίστη, ή μάλλον να συμβαδίζει μαζί της στα πλαίσια της γαλούχησης των Ευρωπαίων πολιτών με τις πανανθρώπινες αξίες και ιδανικά που χαρακτηρίζουν μια δημοκρατική κοινωνία. Αυτή η προσέγγιση τονίζει επίσης την ανάγκη ύπαρξης κάποιου είδους θρησκευτικού προσανατολισμού στην ζωή του ανθρώπου, έτσι που να τον βοηθάει να κατανοήσει βασικά υπαρξιακά ζητήματα που τον αφορούν.⁷⁴

⁷³ Λέγοντας διαθρησκευτική εκπαίδευση εννοούμε την κατανόηση της θρησκείας και της θρησκευτικής πίστης κάποιου σε αντιστοιχία με τις άλλες θρησκείες. Moran 1989 p.228

⁷⁴ Fatih Genc, Inar ter Avest, Siebren Miedema and Win Westerman (2012) A conversational analysis of developments in religious education in Europe and in Turkey, British Journal of Religious Education, σελ. 284-85

Ανυπαρξία Θρησκευτικής εκπαίδευσης:

Σε αυτή την περίπτωση η Γαλλία αποτελεί την φανερή εξαίρεση από τον κανόνα παροχής θρησκευτικής εκπαίδευσης στις χώρες της Ε.Ε., τόσο υπό την μορφή ομολογιακής όσο και μη ομολογιακής εκπαιδευτικής αγωγής. Με το παράδειγμα της Γαλλίας θα ασχοληθούμε στην συνέχεια, αφού πρώτα ενημερωθούμε σχετικά με την παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης στις χώρες της Ε.Ε.

Το μοντέλο της ομολογιακής θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι αυτό που ακολουθείται στα περισσότερα σχολεία των χωρών της Ε.Ε. σε πολλές ωστόσο παραλλαγές και διαφορετικές εκδοχές, πράγμα που καθιστά δύσκολο το έργο μιας σαφούς και τεκμηριωμένης κατηγοριοποίησης. Στο πεδίο μελέτης υπεισέρχονται επιπλέον παράγοντες και κριτήρια, όπως ιδιωτική/δημόσια εκπαίδευση, υποχρεωτικότητα ή μη παρακολούθησης του μαθήματος, αλλά και ερμηνείες και ορισμοί του τι εστί 'ομολογιακό', που επιτρέπουν κατηγοριοποιήσεις πολλών και διάφορων τύπων.

Η δυσκολία επιτείνεται στις περιπτώσεις των χωρών όπου ο χαρακτήρας της θρησκευτικής εκπαίδευσης δεν είναι ευδιάκριτα ομολογιακός ή μη ομολογιακός, όπως η Ολλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο αντίστοιχα.

Στην Ολλανδία παραδείγματος χάριν, το 75 τοις εκατόν των μαθητών φοιτούν σε ιδιωτικά σχολεία στα οποία η θρησκευτική εκπαίδευση έχει ομολογιακό χαρακτήρα, προσανατολισμένη προς τον Καθολικισμό και τον Προτεσταντισμό. Τα σχολεία αυτά επιχορηγούνται σήμερα από το κράτος και είναι ανοικτά σε ένα ευρύτερο κοινό πέραν των συγκεκριμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Στα δημόσια σχολεία δεν ακολουθείται το μοντέλο ομολογιακής εκπαίδευσης, ωστόσο κάποια μαθήματα γνωσιολογικής φύσης

περί θρησκειών έχουν ενταχθεί στο αναλυτικό πρόγραμμα. Επιπλέον, θρησκευτικά μαθήματα ομολογιακού τύπου είναι δυνατόν να διδαχθούν στα δημόσια σχολεία, μετά από παράκληση των γονέων ή των τοπικών θρησκευτικών κοινοτήτων. Σε μια τέτοια περίπτωση, οι δάσκαλοι εκπαιδεύονται και πληρώνονται από την εκκλησία.⁷⁵

Στο Ηνωμένο Βασίλειο η παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης στα δημόσια σχολεία έχει μη ομολογιακό χαρακτήρα. Η σημαντικότητα του μαθήματος ως προς την πνευματική ανέλιξη και δημοκρατική ωρίμανση των παιδιών υπερθεματίζεται, ωστόσο, το μάθημα διατηρεί τον Χριστιανικό προσανατολισμό του στην βάση του ότι ενδείκνυται σύμφωνα με το Σύνταγμα η ανάδειξη του επικρατούντος θρησκευτικού στοιχείου.⁷⁶ Στο σύγγραμμα περί θρησκευτικής εκπαίδευσης, γραμμένο από την υπεύθυνη αρχή για την εκπόνηση της διδακτέας ύλης στα σχολεία διαβάζουμε:

Η εκπαιδευτική πράξη του 1996 προνοεί ότι ένα συμφωνημένο αναλυτικό πρόγραμμα, που αφορά την θρησκεία, (syllabus) οφείλει να αντανakλά το γεγονός ότι οι επικρατούσες θρησκευτικές παραδόσεις στο Ηνωμένο Βασίλειο είναι οι Χριστιανικές, λαμβάνοντας υπόψη τις διδαχές και πρακτικές των άλλων θρησκειών που αντιπροσωπεύονται στο Ηνωμένο Βασίλειο.⁷⁷

⁷⁵Luce Pepin, «Η διδασκαλία των Θρησκειών στα Ευρωπαϊκά Σχολικά συστήματα: Ζητήματα πολιτικής και τάσεις», σελ.19

⁷⁶*Religious education in English Schools: Non-statutory guidance 2010*, Department for children, schools and families (μτφ. δική μου)

⁷⁷*Religious education: The non- statutory national framework*, Qualifications and Curriculum Authority 2004, σελ.10

Τα ιδιωτικά σχολεία (38% στην πρωτοβάθμια, 15.1% στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση) που διευθύνονται από τις τοπικές θρησκευτικές κοινότητες, διατηρούν τον ομολογιακό τους χαρακτήρα, ωστόσο η συμμετοχή και άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων στην εκπόνηση αναλυτικών προγραμμάτων είναι μια πολιτική που τα τελευταία χρόνια προωθείται, στα πλαίσια της εμπέδωσης διαθρησκευτικής παιδείας (multi-faith education). Ως προς το χαρακτήρα και την οργάνωση του μαθήματος, η πρωτοβουλία δίνεται στους τοπικούς φορείς και τις θρησκευτικές κοινότητες που θεωρούνται ικανοί να αντιληφθούν τις πολυπολιτισμικές απαιτήσεις και τα δεδομένα των καιρών.

Στην Ελλάδα, χώρα στην οποία το Σύνταγμα είναι αφιερωμένο «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος»,⁷⁸ επικρατούσα θρησκεία είναι «...η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξου εκκλησίας του Χριστού»⁷⁹. Η παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης στα δημόσια σχολεία έχει ομολογιακό χαρακτήρα και αποσκοπεί στην γαλούχηση των πολιτών με τις θρησκευτικές αξίες και ιδανικά που προσιδιάζουν σε ένα Έλληνα πολίτη. Στο άρθρο 16 του Συντάγματος αναφέρεται ρητώς ότι:

Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και την διάπλαση τους σε

⁷⁸Σύνταγμα της Ελλάδας, Επανεκδοση 2010, Βουλή των Ελλήνων, σελ. 19

⁷⁹Άρθρο 3 παρ. 1

ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.⁸⁰

Η Ελλάδα αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα χώρας στην οποία η εθνική ταυτότητα θεωρείται άμεσα συνυφασμένη με τη θρησκευτική ταυτότητα και ως εκ τούτου η διατήρηση του ομολογιακού χαρακτήρα της θρησκευτικής εκπαίδευσης ανάγεται σε ζήτημα εθνικής κυριαρχίας. Όπως είναι φυσικό επόμενο, η προνομιακή θέση που απολαμβάνει η Ορθόδοξη εκκλησία στον ελληνικό χώρο, γεννά, εις βάρος των θρησκευτικών μειονοτήτων, διακρίσεις οι οποίες δεν περιορίζονται αποκλειστικά στις προβλεπόμενες διατάξεις του Συντάγματος, αλλά εκτείνονται και στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων και της καθημερινής ζωής.⁸¹ Όπως σχολιάζουν νομικοί κύκλοι, η έκταση που τείνει να λαμβάνει αυτή η διευρυμένη επικράτηση της ‘επικρατούσας θρησκείας’ «...συνιστά απόκλιση του Ελληνικού Συντάγματος από την φιλελεύθερη παράδοση, ως προς το ζήτημα της ‘θρησκευτικής ελευθερίας’.⁸² Αυτό και σε συνδυασμό με την ανυπαρξία νομοθετικής ρύθμισης που να καταπιάνεται αποκλειστικά με το ζήτημα της ‘θρησκευτικής ελευθερίας’, δημιουργεί έντονους προβληματισμούς στους εγχώριους και Ευρωπαϊκούς νομικούς κύκλους⁸³.

⁸⁰Άρθρο 16 παρ. 2

⁸¹Φουντεδάκη, Θρησκεία και κράτος στην Ευρώπη, σελ.193

⁸²Ο.π. σελ.193

⁸³Σχετικά με το άρθρο 3 του Ελληνικού Συντάγματος που πιστοποιεί την επικράτηση της Ορθόδοξης θρησκείας στην Ελλάδα και τις λοιπές διατάξεις ως σύνολο που αφορούν το ζήτημα, η Πηνελόπη Φουντεδάκη το χαρακτηρίζει ως ‘μοναδικότητα’ στον Ευρωπαϊκό χώρο.

Σε πρόσφατη εγκύκλιο, που εξέδωσε ο Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων, αναφέρεται ότι η παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών θα παραμείνει υποχρεωτική με «...δυνατότητα απαλλαγής στους μαθητές που είναι αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι ή επικαλούνται λόγους θρησκευτικής συνείδησης και γι' αυτό δεν επιθυμούν να το παρακολουθήσουν.»⁸⁴ Η εγκύκλιος αναφέρει ακόμη ότι η χορηγία απαλλαγής είναι δυνατή, χωρίς να καθίσταται υποχρεωτική η αναφορά του θρησκευόμενου στο οποίο ο μαθητής ανήκει, κάτι που θεωρείται ένα βήμα μπροστά ως προς την κατοχύρωση και προστασία των προσωπικών δεδομένων του ατόμου.

Το πρότυπο της μη-ομολογιακής θρησκευτικής εκπαίδευσης ακολουθείται κυρίως στις βόρειες χώρες της Ευρώπης με προτεσταντική παράδοση και η παρακολούθηση του μαθήματος είναι υποχρεωτική. Και σε αυτή την περίπτωση, το μοντέλο διδασκαλίας του μαθήματος διαφέρει από την μια χώρα στην άλλη, ωστόσο το μάθημα έχει χαρακτήρα γνωσιολογικό και απευθύνεται στο σύνολο των μαθητών με διαφορετικές θρησκευτικές καταβολές και 'πιστεύω'.

Στη Νορβηγία σύμφωνα με το Σύνταγμα, επίσημη εθνική εκκλησία θεωρείται η προτεσταντική εκκλησία της οποίας τα εγγεγραμμένα μέλη αριθμούν το 85% του εγχώριου πληθυσμού. Ένας μεγάλος αριθμός πιστών μετέχει στα μυστήρια και τα τελετουργικά της προτεσταντικής εκκλησίας εκφράζοντας, έτσι, την προσήλωση του στον θρησκευτικό

Βλέπε επίσης John Anderson (2002) *The Treatment of Religious Minorities in South-Eastern Europe: Greece and Bulgaria Compared* στο *Religion, State and Society* 30:1, 9-31, σελ.12

⁸⁴Υπ. Παιδείας Κ. Αρβανιτόπουλος, *Θέμα: Ρύθμιση μαθητικών ζητημάτων*, Εγκύκλιος 19/09/13, <http://www.minedu.gov.gr>

θεσμό.⁸⁵ Παρόλα αυτά, η θρησκευτική εκπαίδευση ακολουθεί μη ομολογιακό χαρακτήρα και αυτό σαν συνέπεια της πίεσης που ασκήθηκε από τις θρησκευτικές μειονότητες (Μουσουλμάνοι, Ινδουιστές, Βουδιστές) για τροποποιήσεις στο πρόγραμμα διδασκαλίας των θρησκευτικών στα σχολεία. Έτσι, το 1997, μετά από μια διαδικασία διερεύνησης του ζητήματος από τις αρχές, το κοινοβούλιο αποφάσισε την εισαγωγή ενός νέου μαθήματος 'χριστιανικής φύσης' με διαθρησκευτικό χαρακτήρα, στα πλαίσια του οποίου παρέχεται γνώση περί θρησκευμάτων και διδάσκεται φιλοσοφία και ηθική.⁸⁶

Αυτή η αλλαγή νοοτροπίας όσον αφορά την θρησκευτική εκπαίδευση οφείλεται και στο γεγονός ότι οι μαθητές επέδειξαν πολύ λίγο ενδιαφέρον για το μάθημα των θρησκευτικών και την παρακολούθηση του. Όπως σημειώνει ο Geir Skeie, σχετικές έρευνες που διενεργήθηκαν κατά τις δεκαετίες του '70 και '80 στις Σκανδιναβικές χώρες, συνηγορούσαν στο γεγονός ότι η θρησκευτική εκπαίδευση όφειλε να εκσυγχρονιστεί έτσι που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των νέων ανθρώπων και πως θα έπρεπε να υπάρξει κάποια ουσιαστική αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο διδάσκεται το μάθημα.⁸⁷ Αυτές οι έρευνες, όπως φαίνεται λήφθηκαν σοβαρά υπόψη από την πολιτεία που ανέλαβε την πρωτοβουλία να εξελίξει σταδιακά το σύστημα παροχής θρησκευτικής εκπαίδευσης στα σχολεία.

⁸⁵Geir Skeie 2007, Religion and Education in Norway στο *Religion and Education in Europe: Developments Contexts and Debates*

⁸⁶Ο.π. σελ. 223

⁸⁷Geir Skeie, Religion and Education in Norway, σελ.223

Στο Ηνωμένο Βασίλειο για το οποίο μιλήσαμε και πιο πριν, η κατάσταση είναι πολύ ιδιαίτερη, καθότι από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι θρησκευτικές κοινότητες συνεργάζονται με το κράτος όσον αφορά την εκπόνηση σχολικών προγραμμάτων και την διευθέτηση σχολικών ζητημάτων. Το μάθημα των θρησκευτικών, όπως αναφέρεται ρητά, οφείλει να αντανakλά τις επικρατούσες θρησκευτικές παραδόσεις, ωστόσο, η διαμόρφωση του προγράμματος σε ένα τοπικό-κοινοτικό πλαίσιο στο οποίο μετέχουν εκπαιδευτικοί φορείς και αντιπρόσωποι των θρησκειών συντείνει στην διαρκή αναβάθμιση των μοντέλων διδασκαλίας.

Διαφορετικές παιδαγωγικές προσεγγίσεις στην παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης αναπτύσσονται από ερευνητές που εμπλουτίζουν τις υφιστάμενες μεθόδους διδασκαλίας και μαζί ενισχύουν το κύρος του κλάδου 'θρησκευτική εκπαίδευση'. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η 'ερμηνευτική προσέγγιση' που αναπτύχθηκε στο πανεπιστήμιο του Warwick από τον Robert Jackson και που τώρα βρίσκει ήδη εφαρμογή στη Γερμανία τη Νορβηγία και στη Νότιο Αφρική. Πρόκειται για μια μέθοδο διδασκαλίας που λαμβάνει υπόψη την ετερότητα μεταξύ των θρησκειών, την αλληλεπίδραση θρησκείας και πολιτισμού και τις τρέχουσες πολιτικές-κοινωνικές διαφοροποιήσεις, προσφέροντας, έτσι, ένα πιθανό τρόπο γνωριμίας των μαθητών με τις θρησκείες.⁸⁸

⁸⁸Για περισσότερα σχετικά με την ερμηνευτική προσέγγιση βλέπε:

R. Jackson (2011) The interpretive approach as a research tool: inside the ReDCo project, *British Journal of Religious Education*,33:2, 189-208

R. Jackson, *Understanding religious diversity in a plural world: The interpretive approach*, Το άρθρο είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.rpforum.dk/pdf/Robert%20Jackson.pdf>

Μια ακούοντως διερευνητική και κατατοπιστική μελέτη που αφορά

Με την «ερμηνευτική προσέγγιση» θα μπορούσαμε να ασχοληθούμε εκτενώς σε μια άλλη περίπτωση, δεδομένου του ενδιαφέροντος που συγκεντρώνει ως μαθησιακή πρακτική. Προς το παρόν όμως ας σταθούμε στο γεγονός ότι οι σχετικές ακαδημαϊκές και μη έρευνες που αφορούν το μέλλον της θρησκευτικής εκπαίδευσης χρήζουν αναγνώρισης, τόσο από πλευράς εκκλησίας, όσο και από την Πολιτεία που αναγνωρίζει με την σειρά της την ανάγκη εκσυγχρονισμού του μαθησιακού συστήματος, έτσι που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των καιρών.

Στις προτεσταντικές χώρες όπου η θρησκευτική εκπαίδευση έχει μη ομολογιακό χαρακτήρα, παρατηρούμε ότι η συνεργασία της πολιτείας με τις θρησκευτικές κοινότητες συμβάλλει στην διαρκή εξέλιξη των ήδη υφιστάμενων μοντέλων διδασκαλίας. Η διενέργεια ερευνών, τόσο σε επίπεδο μελετών πεδίου (case studies) όσο και σε επίπεδο ποιοτικών ερευνών έχουν να επιδείξουν αξιόλογα αποτελέσματα τα οποία και αξιοποιούνται επί του πρακτέου από τους αρμόδιους εκπαιδευτικούς φορείς. Λαμβάνοντας υπόψη την νευραλγική θέση που κατέχει ο τομέας της εκπαίδευσης ως προς την διαμόρφωση πολιτών με ήθος και κρίση, ικανών να αντιληφθούν τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της σημερινής Ευρώπης, ο τομέας της θρησκευτικής εκπαίδευσης αποτελεί πεδίο διερεύνησης, προβληματισμού μα και πειραματισμού, όσον αφορά την προώθηση καινοτόμων μορφών διαπαιδαγώγησης.

το ζήτημα Θρησκευτική εκπαίδευση στην Ευρώπη ακούει στο όνομα: *Θρησκευτική ετερότητα και διαπολιτισμική εκπαίδευση: ένα βοήθημα για τα σχολεία*, Εκδόσεις συμβουλίου της Ευρώπης 2007. Στις σελίδες 87-96 υπάρχει ένα εκτενές αφιέρωμα στην ερμηνευτική προσέγγιση.

Προχωρώντας στην περίπτωση στην οποία η θρησκευτική εκπαίδευση δεν έχει θέση στα σχολικά προγράμματα, συναντάμε την Γαλλία που αποτελεί και το μοναδικό τέτοιο παράδειγμα ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε.

Στη Γαλλία ο διαχωρισμός κράτους και εκκλησίας ακολούθησε μάλλον βίαιη πορεία με τη Γαλλική επανάσταση του 1789 μ.Χ. να αποτελεί ορόσημο ως προς την ιδιότυπη μορφή εκκοσμίκευσης που χάραξε η χώρα. Ο απόηχος αυτού του μεγάλου συμβάντος της σύγχρονης ιστορίας έγινε αισθητός σε όλες τις χώρες της Ευρώπης, επηρεάζοντας αισθητά την διαμόρφωση του σημερινού χαρακτήρα της θρησκευτικής εκπαίδευσης που ακολουθείται τόσο στα ομολογιακά όσο και στα μη ομολογιακά συστήματα διδασκαλίας.

Η αντικληρικαλιστική στάση που διατηρεί από έκτοτε ένα μεγάλο μέρος της Γαλλικής κοινής γνώμης εκφράζεται με πολλούς τρόπους, ωστόσο μια ματιά στα σχετικά με την θρησκεία άρθρα του Γαλλικού Συντάγματος, αρκεί για να μας δώσει μια ένδειξη:

Η Γαλλία είναι αδιαίρετη, λαϊκή, δημοκρατική και κοινωνική δημοκρατία. Διασφαλίζει την ισότητα όλων των πολιτών ενώπιον του νόμου, χωρίς διακρίσεις καταγωγής, φυλής ή θρησκείας. Σέβεται όλα τα θρησκευόμενα.⁸⁹

Σε ένα πιο παλιό άρθρο του Συντάγματος, η καταφορά απέναντι στη θρησκεία και τα θρησκευόμενα είναι πιο δριμύεια:

⁸⁹Σύνταγμα της Έ Δημοκρατίας, 4 Οκτωβρίου 1958, Άρθρο 2 όπως ανευρίσκεται στο βιβλίο της Laurent Jezequel, *Ελευθερία πίστης, ελευθερία σκέψης*, μτφ. Α.Κεραμιδά, Εκδ. Πατάκη 2006, σελ. 105

Η δημοκρατία δεν αναγνωρίζει τα θρησκευόμενα, δεν τους παρέχει τακτική οικονομική υποστήριξη, ούτε και τα επιδοτεί. Κατά συνέπεια [...] καταργούνται όλες οι δαπάνες που σχετίζονται με την άσκηση των λατρειών από τον κρατικό προϋπολογισμό και από τους προϋπολογισμούς των νομαρχιών και των κοινοτήτων.⁹⁰

Ο πρώτος και επίσημος νόμος που επισφραγίζει τον διαχωρισμό κράτους-εκκλησίας έμεινε γνωστός ως ο νόμος του 1905 και αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία δομούνται όλες οι σχέσεις κράτους-εκκλησίας. Άξια αναφοράς είναι και η επισήμανση του J.P. Willaime ότι ο διαχωρισμός της θρησκείας από τα σχολεία προϋπάρχει του διαχωρισμού κράτους-θρησκείας, όπως αυτός εκφράστηκε με τον νόμο του 1905. Σύμφωνα με τον νόμο που υιοθετήθηκε το 1887 και που αξίζει εδώ να αναφέρουμε:

τα δημόσια δημοτικά σχολεία θα κλείνουν μια μέρα την βδομάδα εκτός Κυριακής, έτσι που να επιτρέπεται στους γονείς εάν αυτοί το επιθυμούν, να παρέχουν στα παιδιά τους θρησκευτική επιμόρφωση εκτός των όρων και προϋποθέσεων του σχολείου.⁹¹

Τα σχετικά με την θρησκεία άρθρα που ανευρίσκονται στο Γαλλικό Σύνταγμα είναι πολλά. Όλα αντικατοπτρίζουν την ξεχωριστή θέση που αποδίδει η πολιτεία στη θρησκεία σε

⁹⁰Νόμος της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1905 Άρθρο 2, Ο.π. L. Jezequel σελ.105

⁹¹Jean-Paul Willaime, Teaching religious issues in French public schools: From abstentionist Laïcité to a return of Religion to Public Education στο *Religion and Education in Europe*

συγκεκριμένες χρονικές περιόδους και ξεχωριστές πολιτικές συγκυρίες. Το σύνταγμα ενός κράτους, ασφαλώς και δεν αντιπροσωπεύει τις θέσεις και τις διακυμάνσεις της κοινωνίας σε ένα τόσο σημαντικό ζήτημα. Ούτε και η κοινωνία, με την σειρά της αποτελεί ένα ‘ομοιογενές όλον’, πάνω στο οποίο εγγράφονται γενικές θέσεις και απόψεις επί ζητημάτων. Παρακολουθώντας, ωστόσο, την διαμόρφωση του Γαλλικού Συνταγματικού κώδικα, από τη Γαλλική επανάσταση μέχρι σήμερα, παρατηρείται μια σταδιακή εξομάλυνση του πολεμικού λόγου που χρησιμοποιείται και που καταφέρεται ενάντια στην θρησκεία. Σε ζητήματα που άπτονται του σχολικού χώρου, οι μαθητές δικαιούνται να εκδηλώνουν ελεύθερα τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, σεβόμενοι τα πιστεύω των άλλων, μέχρι του σημείου, ωστόσο, που δεν θίγονται οποιεσδήποτε «...εκπαιδευτικές δραστηριότητες, το περιεχόμενο των προγραμμάτων και η υποχρεωτική παρουσία.»⁹²

Στην Γαλλία, όπως είπαμε και πριν, η εκκοσμίκευση γίνεται αντιληπτή με όρους σύγκρουσης κράτους και Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Η επακόλουθη ανάδυση του λαϊκού (laïque) δημοκρατικού πολιτεύματος «...υποχρεώνει τον κάθε πολίτη αλλά και το ίδιο το κράτος να μην προβάλλει την θρησκεία σε κανένα επίπεδο του δημοσίου βίου.»⁹³ Αυτή η αρχή, ευρέως διαδεδομένη σε όλες τις πτυχές της Γαλλικής ζωής, αποδίδεται με τον όρο ‘laïcité’ (στα ελληνικά ως ‘λαϊκοποίηση’). Σε μια πιο επίσημη εκδοχή, ο όρος αναφέρεται στην ενδεικνυόμενη ουδετερότητα που οφείλει να επιδεικνύει

⁹²Γνωμοδότηση του Συμβουλίου Επικρατείας 27 Νοεμβρίου 1989, L. Jezequel σελ. 108

⁹³Γνωμοδότηση του Συμβουλίου Επικρατείας 27 Νοεμβρίου 1989, L. Jezequel σελ. 5

το κράτος απέναντι σε ζητήματα θρησκευτικής φύσεως, καθώς και στο ότι οι δημόσιες υπηρεσίες παραμένουν μη-θρησκευόμενες.⁹⁴

Αυτή η νοοτροπία, βαθιά εμπεδωμένη στο υποσυνείδητο του Γάλλου πολίτη, αντανακλά ένα πλέγμα καταστάσεων που διαμορφώνουν τις σχέσεις κράτους-κοινωνίας και εκκλησίας. Σε μια χώρα όπου η πλειοψηφία των πολιτών δηλώνουν Χριστιανοί Καθολικοί στο θρήσκευμα (75% των Γάλλων υπηκόων κατά το 1987), ενώ δεύτερη κατά σειρά θρησκεία με τα μεγαλύτερα ποσοστά πιστών είναι το Ισλάμ (4 εκατομμύρια Μουσουλμάνοι μεταξύ των οποίων τα 2 εκατομμύρια είναι Γάλλοι υπήκοοι), η «μη προβολή της θρησκείας σε κανένα επίπεδο του δημοσίου βίου»⁹⁵ είναι δύσκολο να λειτουργήσει απλά ως παράγοντας εξομάλυνσης των θρησκευτικών διαφορών. Η γαλλική κοινωνία κλονίζεται τα τελευταία χρόνια από μια σειρά κοινωνικών συγκρούσεων και προστριβών που έχουν στο επίκεντρο τους το ζήτημα της εθνικής-θρησκευτικής ταυτότητας. Το ξέσπασμα των ταραχών στα υποβαθμισμένα προάστια του Παρισιού το 2005 κατέδειξε το μέγεθος της κοινωνικής περιθωριοποίησης που υφίστανται κοινωνικά σύνολα με συγκεκριμένη θρησκευτική ταυτότητα και καταγωγή. Το ζήτημα, ακόμη, της κατάργησης της ισλαμικής μαντίλας στα σχολεία, σε συνδυασμό με την άνοδο του θρησκευτικού εξτρεμισμού (φονταμενταλισμού) ανα το

⁹⁴ Ο όρος 'laïcité' μεταφράζεται στα ελληνικά ως 'λαϊκοποίηση'. Αυτό ωστόσο με επιφυλάξεις καθότι η ελληνική μετάφραση όπως και κάθε μετάφραση σε άλλη γλώσσα δεν αποδίδει επακριβώς την έννοια και την ευρύτητα του όρου. Στο κείμενο χρησιμοποίησα τον όρο στην γαλλική του εκδοχή. Δηλαδή ως 'laïcité'.

Ο.π. Jean-Paul Willaime σελ. 88-9

⁹⁵ Ο.π. Jezequel σελ. 5

παγκόσμιο, είναι κάποια από τα θέματα που απασχολούν την Γαλλική εκπαιδευτική κοινότητα στην προσπάθεια της να προωθήσει μια, όσο το δυνατόν, πιο αντικειμενική πληροφόρηση των μαθητών σε ζητήματα θρησκευτικής φύσεως.

Αυτή η προσπάθεια είχε ήδη ξεκινήσει το 2001 με την έκθεση Debray στην οποία υπογραμμίζεται η ανάγκη προώθησης εκπαιδευτικών πρακτικών στα γαλλικά σχολεία, ικανών να παρέχουν γνώση στους μαθητές, σε σχέση με τις θρησκείες. Στην σχετική έκθεση του ο Debray αναφέρεται στην ανάγκη μετάβασης από «ένα laïcité του αγνωστικισμού (κατά το οποίο η θρησκεία αποτελεί ζήτημα άνευ ενδιαφέροντος), σε ένα laïcité της κατανόησης (κατά το οποίο η κατανόηση ανάγεται σε καθήκον)»⁹⁶. Έκτοτε και βάσει αυτής της λογικής, τα θρησκευτικά ζητήματα και η γνώση περί θρησκειών διδάσκονται στα σχολεία ως μέρος άλλων μαθημάτων όπως ιστορία και φιλοσοφία, καθαρά σε μια πληροφοριακή βάση. Παρόλο που σήμερα δεν υφίσταται μάθημα αφιερωμένο αποκλειστικά στη διδασκαλία των θρησκευτικών, η αναζήτηση εναλλακτικών μεθόδων παροχής θρησκευτικής εκπαίδευσης αποτελεί κύρια μέριμνα του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος.

⁹⁶Debray, 2002, σελ.43, Όπως ανευρίσκεται στο κείμενο του J.P. Willaime Teaching religious issues in French Public Schools, σελ.93

Επίλογος

Όσο πιο πολύ μελετά κανείς το ζήτημα ‘Θρησκεία και θρησκευτική διαφορά στις σύγχρονες κοινωνίες’, τόσο πιο πολύ αντιλαμβάνεται τις δυσκολίες και τις πολυπλοκότητες που ενέχει ένα τέτοιο εγχείρημα. Δυσκολίες που επικεντρώνονται κυρίως στην επιλογή συγκεκριμένης προσέγγισης του ζητήματος η οποία να λαμβάνει υπόψη αφενός τα σημερινά κοινωνικά δεδομένα (πολιτικοί, κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί, πολυπολιτισμικότητα και εθνική ταυτότητα, ατομικά και συλλογικά δικαιώματα) και αφετέρου το ρόλο της θρησκείας ως πολιτισμικού φαινομένου που επιδέχεται έρευνα και κριτική σε σχέση με την εξέλιξη και σημερινή διαμόρφωση της σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Σε κάθε περίπτωση, οι δυσκολίες αυτές δεν είναι ανυπέρβλητες, εφόσον επιδεικνύεται η ανάλογη συνέπεια σε σχέση με τη στόχευση της θεματικής από πλευράς ερευνητή. Μπορεί ο ερευνητής να κάνει χρήση πολλών μεθόδων και επιστημονικών εργαλείων που να αναλύουν τη σημερινή πραγματικότητα σε σχέση με τη θρησκεία, χρειάζεται ωστόσο προσοχή και διακριτικότητα ως προς το χειρισμό, λόγω της φύσης και της ιδιαιτερότητας ενός τόσο σημαντικού ζητήματος.

Η θρησκεία και οι προσωπικές πεποιθήσεις του καθενός αποτελούν ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα. Αυτό, σαν θέση, βρίσκει την πλειονότητα των Ευρωπαίων μάλλον σύμφωνη, μένει όμως να αποδειχτεί στην πράξη εάν πράγματι αυτός ο βαθμός δημοκρατικότητας χαρακτηρίζει το σύνολο των θεσμικών και συγκεκριμένα των εκπαιδευτικών διαδικασιών που ακολουθούνται στα σχολεία των κρατών μελών της Ε.Ε. Αν η εκπαίδευση αποτελεί τον βασικό πυλώνα της κάθε κοινωνίας, το χώρο μέσα στον οποίο διαμορφώνονται οι

συνειδήσεις του αύριο, τότε ιδιαίτερη φροντίδα χρειάζεται ως προς το να εξευρεθούν και να εφαρμοστούν μαθησιακές πρακτικές ικανές να σμικρύνουν τις θρησκευτικές και εθνικές διαφορές, να άρουν τους κοινωνικούς αποκλεισμούς και τις καταστάσεις εκείνες που δημιουργούν πολίτες ‘δύο ταχυτήτων’.

Μέσα από τη μελέτη του χαρακτήρα της θρησκευτικής εκπαίδευσης που ακολουθείται σε κάθε ευρωπαϊκή χώρα, αποκτήσαμε μια εικόνα για το ποια θέση κατέχει η θρησκεία στα σχολεία. Παρακολουθήσαμε τα διαφορετικά μοντέλα διδασκαλίας του μαθήματος και προχωρήσαμε στις ανάλογες κατηγοριοποιήσεις οι οποίες και αναγνωρίζονται ως οι επικρατούσες βάσει του ρόλου που κατέχει η θρησκεία σε κάθε χώρα. Ο διαχωρισμός κράτους-εκκλησίας, ή αλλιώς εκκοσμίκευση, δεν αποτελεί μια ευδιάκριτη συνθήκη που αναγνωρίζεται στον ίδιο βαθμό από όλες τις χώρες-μέλη της Ε.Ε. Ούτε και περιορίζεται στην διπολική σχέση κράτους-εκκλησίας, αλλά συμπεριλαμβάνει μια σειρά κοινωνικών μετασχηματισμών που μας επιτρέπουν σήμερα να προσεγγίζουμε το ζήτημα από μια νέα οπτική γωνία.

Σε κάποιες χώρες όπου το μάθημα διατηρεί τον ομολογιακό του χαρακτήρα (Κύπρος, Ελλάδα, Βουλγαρία), η επικρατούσα θρησκεία έχει σαφή επιρροή στην διαμόρφωση εκπαιδευτικής πολιτικής. Στις χώρες αυτές, που η θρησκευτική ταυτότητα θεωρείται στενά συνυφασμένη με την εθνική ταυτότητα, η ορθόδοξη εκκλησία έχει τον πρώτο λόγο όσον αφορά τη διαμόρφωση του προτύπου διδασκαλίας του μαθήματος, γι’ αυτό, άλλωστε, και διδάσκεται για χρόνια τώρα η χριστιανική ηθική στα σχολεία. Ο ορθόδοξος χαρακτήρας του μαθήματος απευθύνεται στις θρησκευτικές προτιμήσεις της πλειοψηφίας του γηγενούς πληθυσμού, το γεγονός αυτό, ωστόσο, δημιουργεί ένα πλέγμα ανισοτήτων που γίνεται

καθόλα ορατό στον σχολικό χώρο. Μεταξύ ορθόδοξων Χριστιανών μαθητών και μη, δημιουργείται ένας διαχωρισμός, μια διάκριση που δεν μένει απλά στα όρια του 'σχολικού θρανίου', αλλά επεκτείνεται σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής. Το γεγονός και μόνο ότι ένα παιδί βιώνει το αίσθημα του διαχωρισμού από τα άλλα παιδιά σε μια τόσο ευαίσθητη ηλικία, έχει σίγουρα αρνητικές συνέπειες που δύνανται να εκφραστούν με ποικίλους τρόπους στην μελλοντική του ζωή.

Γι' αυτό, καλό θα ήταν σε ένα πρώτο στάδιο να μελετήσουμε προσεκτικά εκπαιδευτικά συστήματα ανοικτά σε τροποποιήσεις και μετεξελίξεις αναφορικά με το πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης όπως είναι αυτό της Μ. Βρετανίας και της Νορβηγίας. Η μετεξέλιξη του μαθήματος των θρησκευτικών, από ομολογιακό μάθημα σε μάθημα γενικής γνώσης των θρησκευμάτων, υπονοεί μια σειρά αλλαγών στις ίδιες τις σχέσεις κράτους-εκκλησίας που είναι δύσκολο να επιτευχθεί εάν δεν υπάρχει η ανάλογη πίεση από πλευράς κοινωνίας. Αν αυτή η πίεση για αλλαγή εξακολουθήσει να ασκείται μοναχά από τις θρησκευτικές μειονότητες, τότε το έργο μετεξέλιξης του εκπαιδευτικού συστήματος θα προσκρούει στις πάγιες θέσεις και αξιώσεις της επικρατούσας θρησκείας. Χώρος επίσης θα πρέπει να δοθεί στην επιστημονική έρευνα για διαμόρφωση τρόπων εξέλιξης των μοντέλων διδασκαλίας, κάτι που ήδη παίρνει θέση σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, με αξιόλογα μέχρι στιγμής αποτελέσματα. Ακόμη και σε μια πειραματική βάση αυτά μπορούν να βρουν εφαρμογή αρκεί να τα αντιμετωπίσουν από την μια η εκκλησία χωρίς καχυποψία και από την άλλη το κράτος με εύννοια, μεθοδεύοντας την ανάλογη εκπαιδευτική πολιτική.

Το δικαίωμα στην απαλλαγή των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών είναι δυνατό να ασκηθεί σε όλα τα σχολεία των χωρών-μελών της Ε.Ε, όπως είδαμε. Αυτό, ενδεχομένως να

κρίνεται θετικά σε σχέση με την εκδημοκρατικοποίηση των θεσμών που συντελείται σε κάθε Ευρωπαϊκή χώρα, υπάρχει, ωστόσο, αρκετός δρόμος μέχρι που το ζήτημα της θρησκευτικότητας να προσιδιάζει στο πρότυπο της 'δημοκρατικής ιθαγένειας' που προωθείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το δικαίωμα στην απαλλαγή κατοχυρώνει ένα χώρο ελευθερίας για τον μαθητή που δεν επιθυμεί να παρακολουθήσει το μάθημα ενώ την ίδια ώρα που τον διακρίνει από την πλειοψηφία των συμμαθητών του και τον αναγκάζει, είτε άμεσα είτε έμμεσα, να δηλώσει τις θρησκευτικές του προτιμήσεις. Είτε αυτή η δήλωση παρουσιάζεται από το σχολείο ως προϋπόθεση για την απαλλαγή κάποιου από το μάθημα, είτε παρουσιάζεται ως φυσικό επακόλουθο της περιέργειας των συμμαθητών του, που θέλουν να μάθουν γιατί ο συμμαθητής τους δεν βρίσκεται μαζί τους την συγκεκριμένη ώρα στην τάξη, σε κάθε περίπτωση μιλάμε για μια προφανή παραβίαση των προσωπικών δεδομένων του ανθρώπου, η οποία δεν περιορίζεται απλά στη νομική κατοχύρωση του δικαιώματος στην απαλλαγή. Το ζήτημα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης με τρόπο που να αναδεικνύεται η κοινωνική διάσταση του γεγονότος ότι ένας μαθητής εξαιρείται από την νόρμα της θρησκευτικής ομοιομορφίας.

Η θρησκευτική εκπαίδευση, βαθιά ριζωμένη στην ιστορία του κάθε κράτους, προσδιορίζει τη διαδικασία ωρίμανσης και εκδημοκρατικοποίησης του. Το δικαίωμα κάποιου να πιστεύει σε μια άλλη θρησκεία πέραν της ενδεδειγμένης από την πλειοψηφία ή και να διατηρεί τις προσωπικές του πεποιθήσεις, αποτελεί μια διαρκή διαπάλη που συντελείται στο διάπλατο πεδίο της καθημερινής ζωής. Το σχολείο αποτελεί το χώρο μέσα στον οποίο τα παιδιά έρχονται σε επαφή το ένα με το άλλο, γνωρίζονται και κοινωνικοποιούνται, συνειδητοποιούν

για πρώτη φορά την μοναδικότητα της προσωπικότητας τους μέσα από την σχέση που διαμορφώνουν με τους συμμαθητές τους και την εκπαιδευτική κοινότητα. Καιρός λοιπόν να αρθούν οι διακρίσεις εκείνες που δημιουργούν χάσματα και αποστάσεις μεταξύ των παιδιών.

Βιβλιογραφία

Ελευθερίες υπό διαπραγμάτευση:

- Έκθεση της Επιτροπής για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (2004): “Δημοκρατική και ανθρώπινη παιδεία στην Ευρωκυπριακή Πολιτεία”
- Περσιάνης, Παναγιώτης, *Τα πολιτικά της εκπαίδευσης στην Κύπρο κατά τους τελευταίους δύο αιώνες*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Λευκωσίας 2010
- Τριμικλινώτης, Νίκος, *Έκθεση χώρας 2012: Συνδέσεις μεταξύ των δημοσίων αρχών στα διάφορα επίπεδα της διακυβέρνησης, στην εφαρμογή της διαφορετικότητας και στην καταπολέμηση των διακρίσεων*, Κύπρος, 15 Ιουνίου 2012
- Έκθεση της Αρχής κατά του ρατσισμού και των διακρίσεων (Άρθρο 12N 42(1)/2004) *Η διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών στα σχολεία Δημοτικής και Μέσης εκπαίδευσης*, Λευκωσία 7 Οκτωβρίου 2010.
- Berlin, Isaiah, *Τέσσερα δοκίμια περί Ελευθερίας* μτφ. Γιάννη Παπαδημητρίου, Εκδόσεις Scripta 2001
- Hegel, Georg, *Outlines of the Philosophy of Right*, Oxford World Classics 2008

- Cookson, Maria Dimova, A new scheme of positive and negative freedom: Reconstructing T.H. Green on Freedom, *Political Theory* 2003
- Marcuse, Herbert, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφ. Μ. Λυκούδης, Εκδόσεις Παπαζήση 1971
- Lucacs, Georg, *History and Class Consciousness* Merlin Press 1967
- Honeth, Axel, *Reification: A new look at an old Idea* Oxford University Press 2008
- Χόμπς, Τόμας, *Λεβιάθαν: η Ύλη, Μορφή, Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας*, Εκδόσεις Γνώση 2006
- Δουζίνας, Κώστας, *The end of Human Rights: Critical Legal Thought at the turn of the century*, Hart Publishing Oxford 2000
- Sullivan, Vickie B, *Machiavelli, Hobbes and the Formation of a liberal republicanism* Cambridge: Cambridge University Press 2004
- Manent, Pierre *An intellectual History of Liberalism*, Princeton University Press 1996
- *Rethinking the foundations of Modern Political Thought*, Cambridge University Press 2006

- Kant, Immanuel, *Δοκίμια*, μτφ. Παπανούτσου Ε.Π., Εκδόσεις Δωδώνη 1971
- Mill, John Stuart , *Περί Ελευθερίας*, μτφ. Ν. Μπάλης, Εκδόσεις Επίκουρος Αθήνα 1983
- Μπέζος Μ.Π.-Παπαθανασίου Α.Ν., *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*: Γ Γενικού Λυκείου, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών βιβλίων-Αθήνα 2010
-

Θρησκευτική Ελευθερία στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης:

- Weisse, Wolfram, Reflections on the REDCo project, *British journal of religious education*
- Jackson Robert, Miedema Siebren, Weisse Wolfram, Willaime Jean Paul, *Religion and Education in Europe: Developments, Contexts and Debates*, Waxmann Munster/New York 2007
- Knauth Thorsten, Jozsa Dan-Paul, Troost Gerdien Berdrum , Ipgrave Julia *Encountering Religious Pluralism in School and Society: A quantitative study off teenage Perspectives in Europe*, Waxmann/New York 2008
- Berger, Peter *The Sacred canopy. Elements of a sociological theory of religion* Doubleday New York 1967

- Berger Peter, Davie Grace, Fokas Effie, *Religious America, Secular Europe: A theme and variations*, Ashgate 2008
- Beck, Hans-Georg, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990
- Hobsbawm, Eric, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990
- Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών Ελευθεριών, Έναρξη Ισχύος: 03/09/1953
- Συμβούλιο της Ευρώπης, *Education and Religion Recommendation 1720* (2005) και *Religion and Democracy Recommendation 8270* (1998). Αυτά και άλλα σχετικά βουλεύματα μπορούν να βρεθούν στην ιστοσελίδα: [Http: hub.coe.int](http://hub.coe.int)
- Perin, Luce, *Η διδασκαλία των θρησκειών στα Ευρωπαϊκά σχολικά συστήματα: Ζητήματα πολιτικής και τάσεις*, Allian Publishing Trust 2009
- *Θρησκεία και πολιτική στη Νεοτερικότητα*, Εκδόσεις Κριτική 2002
- Grimmitt, Michael, *Pedagogies of Religious Education*, McCrimmons 2000
- Genc Fatih, Avest Ina, Miedema Siebren, and

Westerman Wim, A conversational analysis of developments in religious education in Europe and in Turkey, *British Journal of Religious Education* 2012

- Για Ηνωμένο Βασίλειο βλέπε *Religious Education: The non-statutory national framework*, Qualifications and Curriculum Authority 2004

- Για Ελλάδα βλέπε *Σύνταγμα της Ελλάδας*, Επανεκδοση 2010,

- Φουντεδάκη, Πηνελόπη, Θρησκεία και κράτος στην Ευρώπη στο *Θρησκεία και πολιτική στη Νεοτερικότητα* Εκδόσεις Κριτική 2002

- Anderson, John, The treatment of religious minorities in South-Eastern Europe: Greece and Bulgaria compared, *Religion, State and Society*

- Για Νορβηγία βλέπε G. Skeie Religion and Education in Norway στο *Religion and Education in Europe: Developments Contexts and Debates*

- Jackson, Robert, The interpretive approach as a research tool: inside the REDCo project, *British Journal of Religious Education*

- Jackson, Robert, *Understanding Religious Diversity in a plural world: The interpretive approach*, το άρθρο ανευρίσκεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.rpforum.dk/pdf/Robert%20Jackson.pdf>

- *Θρησκευτική ετερότητα και διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Εκδόσεις Συμβουλίου της Ευρώπης 2007
- Για Γαλλία βλέπε Jezequel, Laurent *Ελευθερία πίστης, ελευθερία σκέψης*, Εκδόσεις Πατάκη 2006
- Willaime, Jean-Paul, Teaching religious issues in French public schools: From abstentionist Laicite to a return of religion to Public Education στο *Religion and Education in Europe* Developments, Contexts and Debates
- Debray, Régis, (2002) Rapport de mission – L'enseignement du fait religieux dans l'école laïque. Paris: Odile Jacob.

Άρθρα Εφημερίδων:

- Εφημερίδα *Φιλελεύθερος* 14/09/12, Δηλώνουν άθεοι δεν κάνουν Θρησκευτικά
- Εφημερίδα *Φιλελεύθερος* 28/01/13, Απαλλαγή Θρησκευτικών από δαιμονοποιήσεις...
- Εφημερίδα *Φιλελεύθερος* 18/01/13, Κύπρος: μαθήτριά πήρε απαλλαγή από τα Θρησκευτικά αλλά δεν δικαιούται να λείπει

- Εφημερίδα *Φιλελεύθερος* 24/01/13, Μάθημα
Θρησκευτικών χωρίς εξαιρέσεις
- Εφημερίδα *Πολίτης* 18/11/12, Θα βγω να διαδηλώσω
κατά της Τρόικας για να μην καταστραφούμε